

Український незалежний центр політичних досліджень

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОПОРЦІЙНИХ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ

Київ 2009

ББК 67.300.5

К64

Конончук, Світлана.

К64 Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство "Україна"], 2009. – 80 с.

ISBN 978–966–2157–10–9

У дослідженні УНЦПД розкрито зміст основних елементів пропорційних виборчих моделей, на основі яких складаються електоральні формули. Показано можливі варіанти корекції виборчої системи від жорстких списків у бік преференційного голосування та підходи до створення умов для представництва у системі політичної влади жінок і національних меншин.

Видання буде корисним усім, хто цікавиться процедурами легітимації влади в демократичних режимах, – політологам, соціологам, студентам та тим, хто формує законодавчі пропозиції.

ISBN 978–966–2157–10–9

ББК 67.300.5

Цю публікацію підготовлено за підтримки Національного фонду демократії (США). Висловлені в ній думки є авторськими і не обов'язково відображають погляди Національного фонду демократії.

Брошура випускається українською мовою в друкованому й електронному варіантах. Електронний варіант видання представлено на сайті УНЦПД за адресою <http://www.uscpr.kiev.ua>. У друкованому варіанті брошура розповсюджується безкоштовно. УНЦПД дозволяє поширювати тексти з посиланням на джерело. Будемо щиро вдячні за відгуки про матеріали, вміщені у виданнях УНЦПД.

© С. А. Горобчишина, 2009

© С. Г. Конончук, 2009

© О. А. Ярош, 2009

© УНЦПД, 2009

ЗМІСТ

Вступ	5
I. Вибори як інструмент демократичної політики	17
1. Вибори: політичні права і політична співучасть.....	17
2. Вибори й делегування.....	21
3. Вибори й легітимація політичної влади.....	25
II. Вплив пропорційної виборчої системи на легітимаційні процедури	29
1. Обираючи виборчу систему.....	29
2. Пропорційні моделі й виборчі права громадян.....	42
3. Місце партій у системі легітимації влади в Україні.....	70
Рекомендації	76

Вступ

Вибори є засадним інститутом демократичних режимів. Через механізм виборів рекрутується політична еліта і легітимізується влада. Для того, щоб на ділі виконувати ці функції, вибори не повинні мати символічного характеру, а мусять забезпечувати легітимність виборчого процесу. Властне, й політичні системи можна класифікувати на підставі того, як у них проводяться вибори.

Основні вимоги до виборів сформульовано в політологічному дискурсі. Вони відомі й полягають у наповненні процедур змістом і цілями свободності та справедливості. Що це означає? На думку данських політологів Йоргена Елкліта і Палле Свенссон, коли говорять про вільні вибори, то мають на увазі "протилежні тим, які відбуваються в умовах примусу. *Свобідність* означає право і можливість обирати вподобану річ, а не іншу. Примус означає формальну чи реальну відсутність такого вибору: або всі альтернативи, крім однієї, заборонено, або певний вибір матиме негативні наслідки для безпеки, добробуту, соціального становища людини, котра його здійснила. *Справедливість* передбачає неупередженість. Протилежністю справедливості є нерівне ставлення до рівних, за якого деякі люди чи групи отримують завеликі переваги. Отже, справедливість передбачає регулярність застосування правил та їх раціональність, рівномірніший розподіл релевантних ресурсів серед сторін змагання)"¹. Дослідники доводять, що критеріям свободності та справедливості мають відповідати всі стадії виборчого процесу.

Так, до дня голосування вільний характер виборів означає свободу пересування; свободу слова (для кандидатів, ЗМІ, виборців і т. ін.; свободу мітингів і зборів; свободу асоціацій; свободу від остраху в зв'язку з участю у виборах і виборчій кампанії; відсутність перепон у відстоюванні позицій партій чи незалежних кандидатів; рівне і загальне виборче право). *Справедливий* характер виборів утілюється у прозорості електорального процесу; відсутності у виборчому законодавстві положень, що дають привілеї якимсь політичним партіям чи соціальним групам; відсутності перепон для реєстрації; наявності незалежних і неупереджених виборчих комісій; безсторонньому ставленні до кандидатів із боку поліції, армії та судів; рівних можливостях партій і незалежних кандидатів від-

¹ Elklit J., Svensson P. What Makes Elections Free and Fair? / L. Diamond & M. Plattner edc., The Global Divergence of Democracies // Baltimore & London : The Johns Hopkins University Press, 2001. – P. 203.

стоювати свої позиції; неупередженому навчанні виборців; законності виборчої кампанії (дотриманні норм її проведення); рівному доступі до державних ЗМІ; неупередженому виділенні державних фондів політичним партіям, якщо вони беруть участь у виборах; незловживанні урядовими можливостями (адміністративним ресурсом) для досягнення мети кампанії. **У день голосування** вільні вибори передбачають наявність можливостей для участі у виборах. *Справедливий* характер виборів забезпечується за рахунок доступу представників усіх політичних партій, акредитованих місцевих і закордонних спостерігачів, представників ЗМІ до всіх виборчих дільниць; таємного характеру голосування; відсутності перешкод для виборців зробити вибір; зручної форми бюлетеня; наявності відповідних урн для голосування; безсторонності допомоги виборцям (якщо така потрібна); точного підрахунку голосів; належного ставлення до залишків бюлетенів; ужиття відповідних заходів безпеки під час перевезення матеріалів виборів; безпристрасної охорони виборчих дільниць. **Після дня голосування** вільні вибори передбачають наявність законних можливостей для оскарження їх підсумків. *Справедливі* вибори означають офіційне оголошення їх результатів; неупереджене ставлення до будь-яких скарг, пов'язаних із виборами; неупереджені публікації про результати виборів у ЗМІ; визнання підсумків виборів усіма учасниками"².

Крім узагальненої данцями точки зору щодо демократичних виборів, поширеної серед політологів, відомим є виклад основних принципів виборів, розглянутих із точки зору забезпечення **виборчих прав** громадян, прийнятих у **демократичній практиці Ради Європи**. Ця практика **базується на правах людини і верховенстві права**. "Серцевину європейського виборчого доробку, – зазначають представники РЄ, – становлять п'ять принципів: загальне, рівне, вільне, пряме виборче право і таємність голосування"³. *Загальне* виборче право означає надання кожному основних політичних прав: права голосу (активні виборчі права) та права балотуватися на виборах (пасивні виборчі права). *Рівне* виборче право має кілька аспектів – рівність права голосу, рівна сила голосу та рівність можливостей. *Вільне* виборче право складається з двох елементів: очевиднішим є вільне волевиявлення виборців, тобто вільна процедура го-

² Elklit J., Svensson P. Знач. праця. – Р. 203-204.

³ Garrone P. The constitutional principles of electoral law in "New trends in electoral law in a pan-European context" by European Commission for Democracy through Law / P. Garrone. – Р. 11. Також див. : Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ, ПАРЕ / за ред. Ю. Ключковського. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – 340 с.

лосування і точне встановлення результатів; перед тим виборці мають вільно сформувати свою волю. *Таємність голосування*, хоча вона традиційно наявна як принцип, є одним із аспектів свободи виборців, оскільки її мета – захистити виборців від тиску, що його вони можуть зазнати, якщо інші знатимуть, як вони проголосували. *Прямі вибори* нижньої палати⁴ народом є складовою спільного європейського конституційного доробку. Це – втілення суверенітету народу зокрема і демократії загалом.

Ці п'ять принципів, дотримання яких є життєво важливим для демократії, закріплено в статті 71 Конституції України: "Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення"⁵.

Щодо виборів в Україні більшість громадян певна: попри те, що починаючи з 2006 року ступінь побічного втручання у виборчий процес із метою вплинути на результати волевиявлення знизився, назвати їх справедливими не можна. Основна вада виборчої системи (list proportional representation) – застосування "закритих" списків кандидатів, представлених політичними партіями, що деперсоніфікує вибори, позбавляючи практичного сенсу власне ідею вибору. Як наголошують представники Ради Європи, "ненадання виборцям можливості обирати з-поміж кандидатів, висунутих від тієї самої партії, несумісне з європейським виборчим доробком, чи то у мажоритарній системі одномандатних округів, чи найбільше – у системі закритих списків. Таким чином, номінація кандидатів залишається цілком предметом партійних рішень"⁶.

Приймаючи цю виборчу модель, політики в Україні підтвердили тезу про те, що владні еліти (особливо в країнах т. зв. демократичного транзиту) не мають на меті оптимізувати функціонування народовладдя і що їхня мета – збільшити обсяг влади, у т. ч. персональної. Проте цікаво не це, а те, в який спосіб і у чиїх інтересах відбулася така максимізація. Звернімо увагу, що історично демократичний потенціал виборчих моде-

⁴ Для формування верхніх палат Європейський демократичний доробок допускає непрямі вибори.

⁵ Конституція України : в ред. від 27 листоп. 2008 р. / Сайт Верховної Ради України. – К. : 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>>

⁶ Європейський демократичний доробок... – С. 40.

лей в Україні дедалі більше стискався. Виборча система (і, відповідно, виборче законодавство) в Україні нестабільна і демонструє виразну тенденцію до домінування прав політичного класу порівняно з можливістю для вираження політичних прав громадянами. З 1994 року, коли відбулися перші вибори до парламенту нової держави⁷, щоразу перед новими виборами змінюються засади виборчої системи. Табл. 1. "Зміни у виборчих моделях" унаочнює, яким чином змінювалися деякі умови. Наприклад, має місце тенденція до звуження кола суб'єктів, які можуть висувати кандидатів, на користь фінансово спроможних політичних утворень, хоча сама по собі вимога сплатити певну заставу для реєстрації видається сумісною з правом балотуватися. Дискусійним є лише питання рівня фінансових обмежень⁸.

Найвільнішими дослідники виборчої системи в Україні називають *парламентські вибори 1994 року*, що проводилися за двотуровою системою абсолютної більшості⁹. Тоді 450 депутатів обиралися в 450 одномандатних округах. Кожен мав вибороти не менше 50% голосів виборців, а поріг явки становив 50% виборців. Кожен виборець мав один голос.

⁷ Нагадаємо, що Україна успадкувала персональний склад парламенту від Радянської України, який було обрано ще в 1990 р., тоді як референдум про незалежність і водночас вибори президента відбулися 1 грудня 1991 р.

⁸ Із цього питання див. Рішення Конституційного Суду України у справі про виборчу заставу від 30 січ. 2002 р., у мотивувальній частині якого зазначено, що виборчий ценз і грошова (виборча) застава мають різну правову природу. Грошову заставу використовують у світовій практиці не як майновий ценз, а як одну з умов реєстрації кандидатів для участі у виборах. Виборчий ценз є кваліфікаційною умовою наявності виборчого права, а виборча застава – лише умовою реєстрації кандидата у депутати. Майновий виборчий ценз безпосередньо пов'язаний із майновим станом особи, тобто характеризується сукупністю рухомого та нерухомого майна, певним рівнем річного доходу громадянина, що визначають його як власника. Метою грошової (виборчої) застави є обмеження чи усунення зловживання громадянином виборчим правом, передусім за рахунок платників податків. Грошову (виборчу) заставу не можна розглядати як обмеження пасивного виборчого права громадян за ознакою майнового стану. Встановлення грошової (виборчої) застави не порушує конституційного принципу рівності громадян перед законом та рівності їхніх конституційних прав і свобод, а також принципу рівності політичних партій перед законом. Водночас розмір грошової застави визначається залежно від майнової спроможності більшості населення країни. Порушення цієї вимоги може суттєво обмежити кількість претендентів на місця в парламенті, особливо від фінансово малозабезпечених партій (блоків) та кандидатів у депутати.

⁹ Закон "Про вибори народних депутатів України" від 18 листоп. 1993 р. // Голос України. – 27 листоп. 1993 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3623-12>>

Табл. 1. Зміни у виборчих моделях

Рік виборів	Виборча модель	Пасивне виборче право	Активне виборче право	База висування	Попередні процедури	Кількість округів	Поріг явки
1	2	3	4	5	6	7	8
1994 Закон "Про вибори народних депутатів України" від 18.11.1993	Мажоритарна двотурова абсолютної більшості	Громадянин України Віковий ценз 25 років Ценз осілості 2 роки Не можуть балотуватися солдати	Громадянин України Віковий ценз 18 років Не можуть голосувати недієдатні та ув'язнені	Партії Трудові колективи Громадяни	Підписні листи, 300 у виборчому окрузі Грошова застава у розмірі 5 мінімальних зарплат	450	50%
1998 Закон "Про вибори народних депутатів України" від 24.09.1997	Мішана	Громадянин України Віковий ценз 21 рік Ценз осілості 5 років	Громадянин України Віковий ценз 18 років Не можуть голосувати недієдатні	Партії (блоки партій) Само-висування Збори громадян Трудові колективи	Партії – грошова застава у розмірі 1 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, підписні листи з підписами не менше 200 тис. виборців, у т. ч. не менше ніж по 10 тис. підписів виборців із кожної з 14 адміністративно-територіальних одиниць України. Кандидати в одномандатних округах без умов	225/1 225 одномандатних округів і один багатомандатний	Відсутній

1	2	3	4	5	6	7	8
<p>2002 Закон "Про вибори народних депутатів України" від 18.10.2001</p>	<p>Мішана</p>	<p>Громадянин України Віковий ценз 21 рік Ценз осілості 5 років</p>	<p>Громадянин України. Віковий ценз 18 років. Не можуть голосувати недієздатні</p>	<p>Партії (блоки партій) Само-висування</p>	<p>Партія – грошова застава в розмірі 15 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян Кандидати в одномандатних округах – грошова застава в розмірі 60 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян</p>	<p>225/1 225 одно-мандатних округів і один багатомандатний</p>	<p>Від-сут-ній</p>
<p>2006 Закон "Про вибори народних депутатів України" від 25.03.2004 зі змінами від 07.07.2005</p>	<p>Пропорційна із жорсткими списками</p>	<p>Громадянин України Віковий ценз 21 рік Ценз осілості 5 років</p>	<p>Громадянин України. Віковий ценз 18 років. Не можуть голосувати недієздатні</p>	<p>Партії (блоки партій)</p>	<p>Партії – грошова застава у розмірі 2,5 тис. мінімальних розмірів заробітної плати (у первинній редакції закону від 25.03.2004), змінено на 2 тис. мінімальних розмірів заробітної плати</p>	<p>Єдиний загально-державний багатоман-датний округ</p>	<p>Від-сут-ній</p>

1	2	3	4	5	6	7	8
<p>2007 позачергові вибори. Закон "Про вибори народних депутатів України" від 25.03.2004 зі змінами від 07.07.2005 та 01.06.2007</p>	<p>Пропорційна із жорсткими списками</p>	<p>Громадянин України Віковий ценз 21 рік Ценз осліпості 5 років</p>	<p>Громадянин України Віковий ценз 18 років Не можуть голосувати недєздатні</p>	<p>Партії (блоки партій)</p>	<p>Партії – грошова застава у розмірі 2 тис. мінимальних розмірів заробітної плати</p>	<p>Єдиний загально- державний багатоман- датний округ</p>	<p>50% 8</p>

Активне виборче право (право обирати) мали громадяни, яким на день голосування виповнилося 18 років. Для реалізації пасивного виборчого права (права бути обраним) установлювали віковий ценз (депутатом міг бути обраний громадянин України з правом голосу, не молодший 25 років на день виборів) і ценз осілості (мав постійно проживати на території України не менше двох останніх років). Крім того, депутатами не могли бути обрані військовослужбовці строкової служби (солдати).

Права голосу не мали громадяни, визнані судом недієздатними. Здійснення виборчого права зупинялося на відповідний період для осіб, які за вироком суду перебували у місцях позбавлення волі чи місцях примусового лікування.

Право висувати кандидатів у депутати мали партії (блоки партій), трудові колективи та громадяни України безпосередньо.

До *парламентських виборів 1998 року* Україна підійшла з новою – нез'язаною мішаною виборчою системою¹⁰ (mixed disconnected electoral system). 225 депутатів обирали в 225 одномандатних округах за однотуровою системою відносної більшості та 225 – за виборчими списками політичних партій (блоків партій). У кожного виборця було по два голоси (по одному в одномандатному та багатомандатному загальнодержавному виборчих округах). Зазнало змін і поширення активного й пасивного виборчого права. Право голосу на виборах мали громадяни України, яким на день проведення виборів виповнилося 18 років (до речі, цей віковий ценз зафіксовано в Конституції 1996 року). Порівняно з виборами-1994 було знижено віковий ценз реалізації пасивного виборчого права від 25 років до 21 року, але підвищено ценз осілості з двох до п'яти років.

Як і раніше, не мали права голосу і права бути обраними громадяни, визнані судом недієздатними. Пасивного виборчого права (права бути обраним) не мали громадяни, які мали судимість за скоєння умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Водночас особи, котрі за вироком суду перебували в місцях позбавлення волі, дістали змогу обирати народних депутатів. Таке право вони отримали відповідно до рішення Конституційного Суду України, прийнятого 26 лютого 1998 року – за місяць до виборів. Дехто з

¹⁰ Закон "Про вибори народних депутатів України" від 24 верес. 1997 р. // Голос України. – 25 жовт. 1997 р.

оглядачів небезпідставно оцінював ухвалення такого рішення як прагнення керівництва держави адміністративним чином використати голоси ув'язнених на користь провладних політичних сил.

Поріг явки не фіксували.

У 1998 році збереглося право висування кандидатів у депутати громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізувалося ними як шляхом самовисування, так і через політичні партії, виборчі блоки партій, а також збори громадян і трудові колективи.

Парламентські вибори 2002 року також відбувалися за мішаною виборчою системою, яка зберегла основні ознаки системи, застосованої на виборах 1998 року. Але були й зміни. Зокрема, права висувати кандидатів у депутати позбулися трудові колективи та збори громадян. Право висування кандидатів у депутати належало громадянам України, які досягли 18 років і мали право голосу. Це право вони реалізували через партії (блоки) або шляхом самовисування¹¹.

До **парламентських виборів 2006 року** виборче законодавство зазнало радикальних змін. Було зроблено перехід до пропорційної виборчої моделі, що застосовувалася в єдиному багатомандатному окрузі¹². Громадяни України реалізовували своє активне виборче право шляхом голосування за списки кандидатів від політичних партій (блоків партій).

Така виборча система (зі встановленням порога явки виборців у 50%) діяла під час проведення **позачергових виборів до парламенту 2007 року**, що відбулися з метою розв'язання політичної кризи. Остання настала внаслідок переформатування парламентської більшості.

Таким чином, із табл. 1 видно, що **впродовж 15 років трічі змінилася виборча формула** (мажоритарна двотурова абсолютної більшості – мішана – пропорційна), магнітуда округів (450 – 225/1 – 1) і **відбулося звуження бази висунення кандидатів у депутати до парламенту** зі

¹¹ Закон "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовт. 2001 р. // Голос України. – 16 листоп. 2001 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2766-14>>

¹² Закон "Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" від 7 лип. 2005 р. // Голос України. – 27 серп. 2005 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2777-15>>

збереженням цього права лише для партій (блоків партій) та, зокрема, **ускладнилися фінансові передумови для балотування. Ці зміни характеризують посилення позицій політичного класу на противагу умовам для реалізації політичних прав громадянами України.** Після здобуття Україною незалежності акцент було зроблено, в т. ч., на подоланні монополії на висування кандидатів у депутати, і в 1994 році право висування кандидатів було надано партіям (блокам партій), трудовим колективам та громадянам України безпосередньо, а також застосовано самовисування (у 1998 році). Проте вже у 2002 році громадян позбавляли права висувати кандидатів і висувати свої кандидатури самостійно. За моделлю виборів 2006 року і позачергових виборів 2007 року право висувати кандидатів закон залишив тільки за партіями (блоками партій). Хоча партії можуть включати до своїх списків позапартійних осіб, питання забезпечення процедур самовисування громадян не розглядали.

Недоліки чинної виборчої моделі (зважаючи на які, їй належить коректувати виборчу модель, якщо не брати до уваги намірів цілковито її змінити і не торкатися питань організації виборів. Хоча організаційні аспекти важливі, наше дослідження стосується питань політичних наслідків із виборчого процесу та легітимації влади):

- недостатнє інформаційне забезпечення виборчого процесу;
- звуження бази для висунення кандидатів у депутати, відсутність механізмів забезпечення пасивного виборчого права та зокрема прав жінок і меншин мати доступ до політичного управління;
- домінування партій лідерського типу у виборчому процесі, деперсоналіфікація вибору.

Наслідки застосування виборчої моделі:

- Комунікаційний "зазор" між владою та суспільством, незадовільний рівень політичного дискурсу, зведення його в площину медіаспектаклю;
- Консервація політичних еліт і формування специфічного інтересу політичного класу, який полягає у збереженні панування і доступі до розподілу ресурсів та усуненні від управління більшості громадян;
- Послаблення діяльності парламентських структур у царині законодавчого забезпечення стратегічних цілей суспільного розвитку. Політизація діяльності парламентських структур.

Зазначені вади виборчої моделі, яку ми розглядаємо з точки зору виборця¹³, поглиблює та обставина, що з 2006 року ця модель є однаковою для виборів різного рівня та різної природи – як парламентських, так і місцевих (обласних, районних, міських, районних у містах) рад. Без перебільшення, Україна витворила унікальну виборчу систему, якщо розглядати її як цілісність на різних рівнях представництва. Покладення в основу формування органів місцевого самоврядування суто партійного представництва суперечить Конституції України¹⁴ та Європейській Хартії місцевого самоврядування. Тотальне – на національному рівні (на виборах до парламенту) й на місцевому – застосування принципу представництва від партій, що призводить до політичного корпоративізму і гіпертрофії ролі політичних партій, ставить під сумнів ефективність виборів як базового інституту демократії у формуванні належного представництва та урядування в країні загалом. Тому не дивно, що суспільство дедалі більше опирається такій виборчій моделі. Зрозуміло, що спіраль відчуження владного корпусу від виборця з цієї причини, а також через неререформованість відносин влади (тобто в полі політики як такому) закручена надзвичайно сильно. За величезного обсягу влади непомірно малою є міра відповідальності представницької влади і непомірно малим – вплив громадянина на формування корпусу представництва.

Відповідно, корекцію виборчої моделі слід проводити передусім задля усунення цих недоліків та відновлення демократичного потенціалу пропорційних моделей. Причину ослаблення потенціалу громадянських свобод у процесі легітимації влади, що відбувалося поступово і найяскравіше втілювалося у моделях, заснованих на пропорційному принципі, несправедливо й безпідставно вбачають у пропорційності *par excellence*.

Водночас слід відзначити, що останні недоліки не знімаються шляхом удосконалення виборчих процедур, адже за будь-якої моделі вибір робиться із тих соціальних груп, які на момент виборів політично оформлені. Створювати відповідальну владу належить через глибокі системні реформи у сфері демократизації легітимаційних процедур та управління,

¹³ Про наслідки застосування жорстких списків у пропорційній виборчій системі УНЦПД зауважував невдовзі після ухвалення рішення про застосування такого формату. Див., зокрема, стенограму обговорення питання: "Закриті" списки для голосування на парламентських виборах: межі застосування принципу прозорості" від 26 січ. 2005 р. / Сайт УНЦПД [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.ucipr.kiev.ua/print.php?sid=4515>>

¹⁴ Згідно зі ст. 140 Конституції України, районні та обласні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, а не партій.

на необхідності яких постійно наголошують представники неурядового аналітичного сектору. Зокрема, йдеться про реформи адміністративну, територіальну, податкову, бюджетних відносин, соціальних, місцевого самоврядування, судово-правової системи, оборонного сектору, через які належить децентралізувати управління та розвинути самоврядування в інтересах громад, забезпечити виокремлення та інституалізацію інтересів інших, непартійних суспільних груп, та гарантувати верховенство права. Поза такими реформами не варто сподіватися на прогрес в якійсь одній царині суспільних відносин.

Українське суспільство розвивається, і виборча система, поза сумнівом, мусить також розвиватися з тим, щоб забезпечувати якісне представництво, підтримувати публічність дебатів із суспільно важливих питань, створювати основу для формування відповідального уряду та прозорого ухвалення рішень в інтересах суспільства.

Плануючи дослідити елементи пропорційних виборчих систем, ми ставили на меті з'ясувати основне питання: **яким чином виборча система України впливає на легітимаційні процедури і в який спосіб можливо забезпечити якнайповніший обсяг громадянських свобод і політичних прав у рамках пропорційної системи. Як наслідок, – у який спосіб через корекцію виборчої системи досягти демократичного зміцнення легітимності влади.** Саме такий вимір є важливим для УНЦПД з огляду на місію організації – підтримувати демократичні перетворення в Україні через дослідження політичних і суспільних процесів та публічну діяльність. Інакше кажучи, ми маємо дати відповідь на запитання, які можливості надає модель пропорційних виборів до парламенту для суб'єктів політики та громадян. У цьому контексті у даному виданні представлено варіанти квот, що застосовуються під час розподілу мандатів у пропорційних системах, які по-різному впливають на парламентську структурування та на дизайн партійної системи. Запропонований розбір цього аспекту виборчого процесу прояснить роль видів квот у розподілі мандатів.

УНЦПД висловлює щире вдячність Національному фонду демократії (США), який сприяв проведенню цього дослідження.

I. Вибори як інструмент демократичної політики

1. Вибори: політичні права і політична співучасть

Характерною ознакою сучасних розвинених демократій є не тільки збалансовані й чіткі демократичні процедури, але насамперед – засади, на яких ґрунтується демократична система. В ній демократичні процедури й інститути виконують інструментальну функцію, тобто є засобом реалізації, імплементації демократичних засад. У протилежному випадку ми матимемо справу з "процедурною демократією", в якій демократичні інститути та процедури дуже часто є лише фасадом, що приховує фактичну відсутність демократії, авторитаризм або й диктатуру політичної еліти.

Загалом термін "процедурна демократія", використовуваний у політичній теорії, не має негативного змісту. В його основу покладено розуміння демократії насамперед як процедури обирання народом політичних лідерів через систему виборів, базованих на принципі конкуренції. Один з апологетів процедурної демократії Йозеф Шумпетер у своїй книзі "Капіталізм, соціалізм і демократія", опублікованій ще 1942 року, розрізняє "класичну" теорію демократії, що спиралася на ідеї "волі народу" як джерела влади й "загального блага" як її цілі, та "нову" теорію демократії. Остання – це передусім демократичний метод або інституціональний механізм прийняття демократичних рішень, який означає, що індивіди здобувають політичну владу за допомогою конкурентної боротьби за голоси виборців. На практиці це означає, що сучасна демократія в підсумку зводиться перш за все до виборів, де й реалізуються такі її характеристики, як конкурентність і участь народу. Але щойно вибір зроблено, починає діяти управлінський механізм влади, побудованої відповідно до засад виконавської ієрархії.

Водночас сьогодні ми дуже часто спостерігаємо, як вільне волевиявлення народу створює ситуацію, коли останній перетворюється на пасивного спостерігача протистояння еліт, яке розігрується за політичними лаштунками. Ці негативні тенденції стають можливими не лише через недосконалість політичних процедур та інститутів, але насамперед через те,

що ці інститути не реалізують демократичних засад, а є виключно засобами легітимації чинної влади та виражають інтереси владних еліт.

"Відчуження еліт" є однією з найболючіших проблем не лише розвинених демократій, а й головним чином тих, що розвиваються. Тут пояснення слід шукати у веберівському тлумаченні поняття "професійний політик", котрий не тільки живе заради політики як колишня знать, але завдяки цій самій політиці. Як зазначає французький дослідник Жан Борше, для професіоналізації політики особливо сприятливі умови створюють пропорційні виборчі системи, коли партійна кар'єра стає вирішальним чинником для майбутнього обрання до парламенту¹⁵. З цією тезою важко не погодитися, проте вона є правдивою насамперед для тих країн і політичних систем, де партії відносно незалежні від фінансово-промислових груп або де інтереси цих груп лобіюються не через безпосередню співучасть їх представників у роботі органів влади. В Україні основні партії є не лише провідниками інтересів фінансово-промислових груп, а забезпечують безпосередню участь їх представників в управлінні державою, що призводить до перетворення держави на інструмент задоволення потреб та інтересів олігархії, а сама електоральна демократія перетворюється на ефективний засіб легітимації та інституалізації олігархії. Цю тенденцію в нашій державі посилює закрита виборча практика, за якої виборець позбавлений можливості впливати на персональний склад парламенту.

Сьогодні в нашій державі "закриті списки" не критикує хіба що німий та неписьменний. Однак проблема полягає не лише в цьому епізоді, а в тенденції, яка з'явилася останнім часом: закони приймаються "під себе", а не задля оптимізації діяльності демократичних інститутів та управлінських процесів. Головним засобом протидії відчуженню владних еліт є "демократія співучасті", яка полягає не тільки в активізації інститутів громадянського суспільства, про що зараз багато говорять в Україні, а й у демократизації внутрішньої партійної системи та реальному змістовому наповненні демократичних процедур та механізмів. Якщо схематично, то, на нашу думку, провідну роль у цьому процесі мають відіграти політичні сили, які створюватимуться на базі широких громадських рухів, як Народний рух України початку 1990-х років, та перетворюватимуть соціальний запит народу на політичну дію. Ця інституалізація гро-

¹⁵ The Political Class in Advanced Democracies / edited by Jens Borchert and Jurgen Zeiss. – Oxford NY : Oxford University Press, 2003. – P. 15.

мадського запиту є одним із перспективних механізмів демократичної реалізації політичних прав громадян.

Як відомо, на відміну від природних прав, котрі за "походженням" є невідчужуваними й належать кожному від народження як людині, політичні права й свободи, що стосуються права кожного громадянина брати участь в управлінні державою, пов'язані з набуттям людиною громадянства держави.

Політичні права становлять собою засади, на яких будується політична співучасть. А саме – дії членів громади, індивідуальні або групові, покликані вплинути на процес формулювання або прийняття політичних рішень, здійснення державної політики чи вибір політичних діячів на будь-якому рівні влади – місцевому, регіональному, загальнонаціональному. Ми також можемо розглядати співучасть головним чином як інструментальну активність, за допомогою якої громадяни прагнуть впливати на уряд, аби він діяв з урахуванням їхніх інтересів.

За ступенем інтенсивності розрізняють постійну й епізодичну, систематичну і періодичну політичну співучасть. Сучасний британський політолог Лестер Мілбрат¹⁶ (Lester Milbrath), котрий типологізував чинники впливу на політичну поведінку, розрізняє три основні форми політичної співучасті: активну (керівництво державними й партійними установами, діяльність кандидатів на виборних посадах у представницьких органах влади, організація виборчих кампаній і т. ін.); опосередковану (участь у політичних зборах, підтримка партій грошовими пожертвуваннями, контакти з офіційними особами та політичними лідерами й т. д.); споглядацьку (носіння на демонстраціях транспарантів, спроби втягнути інших громадян у процес голосування або політичні дискусії тощо), а також апатичне ставлення людей до політики.

Російський дослідник проблеми Анатолій Ключев узагальнює: політична співучасть означає певний вплив громадян на формування політичних еліт, ухвалення ними політичних рішень, контроль за діями влади, організоване самоврядування й т. ін. При цьому слід зазначити, що конкретні форми політичної участі, її ефективність, діапазон та прояви різняться залежно від історичних традицій країни, політичного режиму, рівня розвитку демократії й законодавчої бази, політичної культури, соціально-економічного становища населення та інших факторів. Політична спів-

¹⁶ Див. : *Milbrath L. W. Political Participation / L. W. Milbrath. – Chicago : Rand McNally, 1965.*

участь може бути не надто впливовою інституціонально, але завжди враховує ставлення громадян до влади. Все це дає підстави для класифікації моделей політичної співучасті¹⁷.

За Клюєвим, одна з моделей демократичної співучасті характеризується *реальним впливом* громадян на владні структури: люди постійно беруть різноманітну участь у діяльності політичних інститутів. Ця модель реалізується, як правило, в малих громадах, де населення спроможніше брати на себе частину владних функцій, або в громадах із більшим демократичним досвідом і високою політичною культурою¹⁸. Реалізація такої моделі потребує значного рівня розвитку громадянського суспільства.

У свою чергу, модель *збалансованої політичної співучасті* відзначається певним балансом взаємин між політичними учасниками та структурами влади. Вона також передбачає раціональний розподіл владних функцій і повноважень між центральними й місцевими органами влади.

Модель *обмеженої політичної співучасті* має місце тоді, коли держава лише частково або тільки в певних ситуаціях реагує на волевиявлення громадян, відгукуючись на окремі їхні ініціативи, обмежуючи або ігноруючи інші. Її різновидом є електоральна, або процедурна демократія, відповідно до якої політична участь обмежується процедурою голосування. Після виборів громадяни не мають змоги впливати на процес прийняття рішень, не можуть відкликати депутата, що не виправдав їхньої довіри.

Наступній моделі політичної співучасті – *мобілізаційній* – властивий централізований інтенсивний вплив на людей задля активізації їхньої суспільно-політичної діяльності. Залежно від факторів і засобів впливу на поведінку громадян така модель може призводити до стихійної, примусової співучасті.

Водночас, як зазначає відомий американський політолог Роберт Даль, успіх демократії неабияк залежить від громадянської та політичної компетенції громадян: "Для того, щоб демократія виявилася життєздатною політичною моделлю, потрібен певний рівень політичної компетенції

¹⁷ Клюев А. В. Политическое участие: состояние и тенденции развития в условиях современного российского общества / А. В. Клюев // Научно-практический журнал Северо-Западной Академии государственной службы. – 2005. – №2. – С. 69.

¹⁸ Там само. – С. 70.

громадян. У новостворених демократичних державах або таких, що демократизуються, де люди тільки-но починають опановувати мистецтво самоврядування, питання громадянської компетенції набуває особливої ваги. Однак навіть у країнах, де демократичні інститути існували протягом життя кількох поколінь, дедалі більше свідчень недостатньої компетентності громадян. Межі її визначено досить жорстко, щоби виникла потреба в систематичному пошуку нових шляхів її розвитку"¹⁹.

Очевидно, що в сучасних суспільствах і державах, що становлять складні системи, можливості прямої демократії, реалізація політичної компетенції громадян є обмеженими, скоріше – опосередкованими. Подібно до того, як політична компетенція суспільства опосередковується ЗМІ, політичні права опосередковуються інституалізованими інструментами колективної політичної дії, головним із яких є інститут виборів.

Вибори в демократичних суспільствах є інструментом формування інститутів влади і персонального складу владних еліт. Відтак головною демократичною вимогою до виборчої системи має бути не лише технічне забезпечення свободи та прозорості виборів, а й надання виборцям якнайбільшої можливості впливати на персональний склад владних еліт.

2. Вибори й делегування

Один із класиків політичної теорії Гаetano Моска розрізняв чотири типи політичної організації відповідно до способу здійснення влади: місто-держава, феодална держава, бюрократична, або абсолютистська, й сучасна представницька держава. Якщо влада передається зверху вниз так, що нижчого функціонера обирає вищий, то йдеться про автократичний режим. Якщо ж влада делегується знизу, то режим варто називати ліберальним. Цілком можливі й мішані форми. Автократичний режим допускає існування автократа, тобто "особистості, що персоніфікує інститут, від імені якого діють усі наділені часткою публічної влади". Ліберальний режим, навпаки, функціонує на основі належної організації виборчої системи. Моска також зазначав, що умовою існування представницької, ліберальної моделі є відкритість та оновлення еліт, насамперед шляхом ротації внаслідок демократичних виборів. Отже, суть представництва

¹⁹ Даль Р. Проблемы гражданской компетентности / Р. Даль // Пределы власти. – №1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <<http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-3.htm>>

полягає у делегуванні владних повноважень від народу групі довірених осіб, які здійснюють владу від його імені та в його інтересах.

Делегування – це процес передачі повноважень від одних індивідів чи інституцій іншим. Республіканський устрій демократичних країн спирається на засаду народовладдя, і це, як правило, закріплено в конституціях. Так, стаття 5 Основного закону України проголошує: "Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування".

Водночас очевидно, що ефективне функціонування держави й суспільного ладу потребує делегування владних повноважень від народу спеціальним представникам, що становить суть представницької демократії. Основним механізмом делегування в представницьких демократіях стає інструмент демократичних виборів.

Та в умовах представницької демократії завжди виникає небезпека бюрократизації представництва, або відчуження політичних еліт. Іще на початку минулого століття американський дослідник Роберт Міхельс²⁰ сформулював "залізний закон олігархії": будь-яка демократична організація неминуче підпорядковується інтересам лідерів, і її керівництво перетворюється на олігархію. Міхельс вважав, що представники, котрим делегована політична влада, з часом починають її використовувати всупереч інтересам тих, хто наділив їх владою. В свою чергу Макс Вебер уважав, що влада бюрократії врівноважується такими демократичними інструментами, як референдум, законодавча ініціатива асоціацій громадян, право відкликання представників²¹.

Серед сучасних дослідників проблеми делегування, котрі наголошують на небезпеках, що виникають у цьому процесі, насамперед слід згадати французького соціолога П'єра Бурдьє: "Отже, делегування є акт, за допомогою якого група творить сама себе, набуваючи сукупності властивих групам елементів... Група існує, коли має у своєму розпорядженні постійний представницький орган, наділений *plena potentia agendi* й *sigillum authenticum*, а, отже, здатний замінити (говорити за когось –

²⁰ Див. : *Michels R. Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy* / R. Michels. – Glencoe, IL. : Free Pres, 1915.

²¹ Див. : *Weber M. Economy and Society* / M. Weber // *From Max Weber : Essays in Sociology*. – Oxford University Press, 1946.

означає говорити замість) серійні групи, які складаються з розрізаних та ізольованих індивідів, які постійно оновлюються й здатні діяти та говорити тільки від свого імені"²². Бурдьє наголошує на тому, що узурпація влади "довіреними особами" є певним символічним ефектом репрезентації, коли остання заміщує те, що вона презентує, а "представники" – соціальну групу: "...відносини делегування ризикує затьмарити справжній зміст відносин представництва, а також [існує] парадокс ситуації, коли група не може існувати інакше, окрім як делегуючи свої повноваження якійсь одній особі – генеральному секретареві, папі тощо, – здатній діяти як юридична особа, тобто як субститут групи. В усіх цих випадках, відповідно до встановленого каноніками рівняння: Церква – це Папа, – відповідно до зовнішньої видимості група продукує людину, котра виступає замість неї й від її імені (якщо мислити в термінах делегування), тоді як насправді можна так само правомірно говорити, що представник групи продукує групу. Адже саме тому, що представник існує та представляє (акт символічний), група, що її він представляє й символізує, існує і своєю чергою забезпечує своєму представникові існування як представнику групи"²³.

Сьогодні деякі дослідники говорять про "делегативну демократію"²⁴. Тут доречно докладніше зупинитися на відмінностях представницької демократії від делегативної. Представництво об'єктивно містить елемент делегування: через певну процедуру колектив уповноважує індивідуума виступати від свого імені й у підсумку підкоряється рішенням представника. Отже, представництво й делегування не є полярними протилежностями. Тому завжди легко провести чітку межу між типом демократії, організованої навколо "представницького делегування", і типом, коли делегативний елемент переважає над представницьким.

Представництво спричиняє підзвітність: так чи так представників розглядають як тих, що несуть відповідальність за діяльність, яку вони провадять від імені інших. В умовах інституалізованої демократії підзвітність реалізується не тільки по вертикалі – перед виборцями, а й по горизонталі – в системі автономної влади (стосовно інших інститутів), че-

²² Бурдьє П. Делегирование и политический фетишизм / П. Бурдьє // Социология политики. – М., 1993. – С. 236.

²³ Там само. – С. 235.

²⁴ О'Доннелл Г. Делегативная демократия / Г. О'Доннелл // Пределы власти. – №2-3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <<http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm>>

рез що може постати питання про неналежне виконання обов'язків цією посадовою особою й навіть про її покарання.

Представництво й підзвітність створюють додатковий, республіканський вимір демократії: наявність і ретельне оберігання межі між суспільними та приватними інтересами владних еліт. Вертикальна підзвітність разом із правом утворювати партії й впливати на громадську думку існує як у представницьких, так і в делегативних демократіях. Однак горизонтальна підзвітність, властива представницькій демократії, вкрай слабка або відсутня у делегативній.

Загалом делегативна демократія, на нашу думку, є слабшою порівняно з представницькою і має тенденцію до перетворення на бюрократичну автократію.

Водночас сучасні дослідники політичних процесів та інститутів схильні вважати, що "відповідальна влада", яка формується внаслідок електоральних процедур є, скоріше, певною регулятивною ідеєю, ніж інститутом реальної політики. В умовах розвиненої демократії, яка є складною системою, можна говорити радше про відповідальність у межах так званої "мережі платників" (disbursed network), складовими якої є різні суб'єкти – виборці, політичні партії, інститути громадянського суспільства, фінансово-промислові групи, міжнародні інститути, ніж про просту відповідальність перед виборцями, наділеними правом обирати владу²⁵. Ця відповідальність має взаємний характер і реалізується через обопільні зобов'язання, інтереси та цінності. Прикладом цього можна назвати політичну систему США.

Слід зазначити, що подібна форма політичної відповідальності властива високорозвиненій політичній культурі. В умовах низької політичної культури формальні процедури делегування владних повноважень містять загрозу узурпації влади з боку владних еліт. Сьогодні дуже часто ми маємо справу із процесом, що його можна окреслити як "делегування без довіри", коли в умовах існування демократичного республіканського режиму виборці змушені віддавати голоси тій чи тій політичній силі, що офіційно бере участь у виборах.

Теоретично і практично можливим є бойкотування виборів, саботаж через низьку явку або голосування "проти всіх". Однак перші два випадки

²⁵ Goodin R. E. *Innovating Democrac* / R. E. Goodin. – Oxford University Press, 2008. – 320 p.

є форс-мажорними обставинами і свідчать про глибоку кризу політичної системи²⁶. Що стосується голосування "проти всіх", то воно зазвичай не має значного впливу на результат виборів²⁷. Отже, за будь-яких умов найпридатнішою стане така виборча процедура, яка гарантуватиме максимально коректну презентацію інтересів виборців через вплив на персонльний склад владних еліт.

3. Вибори й легітимація політичної влади

Легітимація державної влади, як зазначає російський дослідник Веніамін Чиркін, – це процеси, за допомогою яких державна влада набуває властивості легітимності, що виражає правильність, виправданість, справедливість, законність й інші сторони відповідності діяльності влади певним суспільним очікуванням²⁸. У розвинених демократичних суспільствах влада не лише має відповідати суспільним настроям, а й базуватися на загально визнаних демократичних засадах та формуватися за допомогою демократичних процедур.

Легітимація – це процес набуття легітимності особистістю (індивідуальна легітимність) чи суспільною групою, народом (колективна легітимність), утвердження такого порядку, коли державна влада, структура її органів, спосіб їх формування, діяльність її посадових осіб відповідають очікуванням, поглядам, сформованим у суспільстві. На думку В. Чиркіна, суть легітимації – відбиття ідей "суспільного договору" про державотворення для загального добра, висловлених французькими просвітителями напередодні революції 1789 р. Влада справедлива, якщо вона не порушує "договірних принципів" громадянського суспільства й держави²⁹.

²⁶ Слід зазначити, що в умовах стабільних демократичних режимів також часто має місце низька активність виборців, тому законодавство деяких країн (наприклад, Бельгії, Греції) містить положення про обов'язкову участь у виборах або не встановлює мінімального порога явки.

²⁷ Рекомендації Венеціанської комісії містять настанову усунути можливість голосування "проти всіх", що пов'язано з "комуністичною традицією незмагальних виборів. Вона дає виборцям змогу висловити своє роздратування щодо кандидатів або партій (блоків)". Див. : Доповідь про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі // Європейський демократичний доробок ... – С. 114. Також див. : Висновок щодо закону "Про вибори народних депутатів України", ухвалений Венеціанською комісією на її 66-й пленарній сесії 17-18 берез. 2006 р., в якому зафіксовано аналогічну думку фахівців // *Там само.* – С. 155.

²⁸ Див. : *Чиркин В. Е.* Основы государственной власти / В. Е. Чиркин. – М., 1996. – С. 12.

²⁹ *Там само.* – С. 12.

Як відомо, Макс Вебер, який увів у вжиток поняття "легітимація", розрізняв три "чистих" типи легітимації державної влади:

1) *традиційну* легітимацію, тобто панування на основі традиційного авторитету, яке ґрунтується на повазі до традицій, вірі в їх правильність, у те, що влада виражає "дух народу", відповідає звичаям і традиціям, укоріненим як стереотипи свідомості й поведінки. Традиційна легітимація освячується довгостроковою практикою її дотримання;

2) *харизматичну* легітимацію, тобто панування, базоване на вірі в обдарованість вождя, його здібності, виняткову місію;

3) *раціональну* легітимацію, яка ґрунтується на переконанні в розумності наявного ладу, законів, правил, прийнятих у суспільстві для управління ним. Цей вид легітимності, коли населення підтримує або відкидає державну владу, керуючись власною оцінкою її діяльності (політики), визначається як основний у сучасному суспільстві в умовах правової демократичної держави, хоча в Україні раціональне оцінювання позицій політичних партій та кандидатів не має належного рівня. Суспільство переважно задовольняється риторикою на рівні "свій-чужий" та аргументами *ad hominem*, що, навпаки, викликає нарікання фахівців із питань політичного процесу. Так, згідно з даними опитування 25 експертів із цих питань "Оцінка відповідності пріоритетів національного розвитку і діяльності політичних партій України на сучасному етапі", проведеного УНЦПД в грудні 2008 року, 98% опитаних невдоволені рівнем дискурсу, запропонованого політичними партіями. Проте раціональну легітимацію, хоча вона й містить елементи традиційної та харизматичної легітимації, слід вважати необхідною домінантною парадигмою сучасності. Лише в її рамках як відповідь на раціональний запит у принципі можуть ідеологічно кристалізуватися партійні платформи.

Сучасний англійський політолог Девід Хелд запропонував детальнішу модель політичної поведінки громадян і форми реалізації владних повноважень. Його схема містить сім основних типів:

- згода під загрозою насильства;
- традиційна легітимність;
- легітимність через апатію громадян;
- прагматичне підпорядкування (з міркувань особистого зиску для більшості громадян);
- інструментальна згода (з урахуванням інструмента реалізації якоїсь важливої мети для загального добра);
- нормативна згода;
- ідеальна нормативна згода.

За Хелдом, тільки два останніх варіанти – нормативна й ідеальна нормативна згода – відповідають повноцінній демократичній легітимності³⁰.

Водночас слід зазначити, що проблема легітимності не може бути обмежена тільки нормативно-ціннісною сферою політичної культури. Як підкреслюють Пітер Бергер і Томас Лукман, "легітимація має нормативний і когнітивний аспекти. Інакше кажучи, легітимація – це не просто питання "цінностей". Вона завжди передбачає і "знання"... Легітимація говорить індивідові не тільки, чому він повинен робити ту або ту дію, а й те, чому речі є такими, які вони є, тобто, "знання" передує "цінностям" у легітимації інститутів"³¹. Зокрема, не можна применшити важливість впливу ідеологічного поля на політичне і навпаки, особливо в період виборчої кампанії. У зв'язку з цим деякі мислителі виокремлюють новий тип легітимації – *символічну* легітимацію влади³². Так, Кліфорд Гірц пов'язує зростання ролі ідеології з автономізацією політичної сфери починаючи з Нового часу: "Завдання ідеології – уможливити автономну політику, створивши авторитетні концепти, які б надалі їй сенсу, й переконливі образи, що зробили б її доступною для сприйняття. І справді: вперше ідеології у власному розумінні слова виникають і запановують саме в той момент, коли політична система починає звільнятися від безпосередньої влади успадкованої традиції, від прямого й дріб'язкового керівництва релігійних і філософських канонів, з одного боку, і від узятих на віру приписів традиційного моралізму, з іншого... Виокремлення політики як автономної галузі передбачає і виокремлення особливої й чіткої культурної моделі політичної дії... Нагальна потреба в ідеології як у джерелі суспільно-політичних смислів і позицій виникає саме тоді, коли забезпечити адекватний образ політичного процесу вже не можуть ані найзагальніші культурні, ані найповсякденніші, "прагматичні" орієнтації даного суспільства"³³.

³⁰ Спираючись на концепцію французького дослідника П'єра Бурдьє, ми розрізняємо поля відповідно до того специфічного капіталу, який є об'єктом боротьби в них. Отже, в ідеологічному полі – це символічний капітал, а в політичному – політична влада.

³¹ Див. : Бергер П. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – С. 153-154.

³² Див. : Бурдьє П. О символической власти / П. Бурдьє // Социология социального пространства. – М.-СПб. : Алетейя, 2007. – С. 87-96.

³³ Гирц К. Идеология как культурная система / К. Гирц // Новое литературное обозрение. – 1998. – №29. – С. 25.

Одним із основних елементів раціональної легітимації влади в сучасному демократичному суспільстві є інститут виборів³⁴. Особливе значення для легітимації має пряме волевиявлення народу на основі принципів загального й рівного виборчого права при таємному голосуванні. Але вибори не завжди мають такий характер. Нині нижні палати парламентів скрізь обирають громадяни. Незначна кількість призначуваних главою держави осіб, наприклад, до однопалатного парламенту Єгипті або в одну з палат в Італії, не змінює його представницького характеру, хоча в умовах авторитарних режимів, наприклад, у Кенії або Індонезії, призначувані члени становлять значну частину парламенту, й це спричиняє негативне ставлення з боку населення³⁵. Непрямі вибори в умовах унітарної держави за певних процедур можуть знижувати рівень раціональної легітимації державної влади, хоча це не обов'язково залежить від традицій країни. До того ж, нагадаємо, виборча практика Ради Європи визнає непрямі вибори до верхніх палат як демократичний спосіб їх формування. Його вважають досить обґрунтованим у федераціях, хоча у ХХ столітті в США перейшли від непрямих виборів при формуванні Сенату до прямих, міркуючи, що такий спосіб обрання членів парламенту підвищить ступінь легітимності державної влади.

Отже, представницька демократія не захищена від небезпек авторитаризму та бюрократизації, які виникають із процесу делегування владних повноважень від народу довіреним представникам шляхом виборів. Очевидно, що демократичне виборче законодавство має забезпечувати не тільки чесні та прозорі вибори, але й для ефективної політичної участі – широке представництво інтересів виборців і можливість якнайбільше впливати на персональний склад політичних еліт.

³⁴ Зазначимо, що в даному контексті насамперед ідеться про вибори до представницьких органів влади.

³⁵ У нещодавньому дослідженні УНЦПД процедури формування двопалатних парламентів розглянуто детальніше. Див.: *Конончук С., Валєвський О., Ярош О.* Практика бікамералізму в унітарних державах (порівняльний аналіз) / С. Конончук, О. Валєвський, О. Ярош. – К., 2008. – 112 с.

II. Вплив пропорційної виборчої системи на легітимаційні процедури

1. Обираючи виборчу систему

Жодна з виборчих систем, що практикувалися в Україні з 1994 року, коли відбулися перші парламентські вибори, не зазнавала такої нищівної критики, як пропорційна система на основі висунення кандидатів політичними партіями, що її було закріплено законом *"Про вибори народних депутатів України"* від 25 березня 2004 року³⁶ та зі змінами від 7 липня 2005 року³⁷, зі змінами від 1 червня 2007 року застосовано 2006-го на чергових і в 2007 році на позачергових парламентських виборах. Їй було "поставлено на карб" усе: і відсутність зв'язку з виборцем, і корупцію в основі укладання передвиборчих списків, і низьку кваліфікацію депутатського корпусу, послаблення відповідальності партій, позбавлення депутатів самостійності в ухваленні рішень. З усіма цими закидами варто погодитися, адже Україна досягла феноменального здобутку, впровадивши рідкісну модифікацію пропорційної виборчої моделі – один загальнодержавний багатомандатний округ із жорсткими списками (list proportional representation) кандидатів від партій. Якби за цього ще й не було виборчого порога (який відповідно до зазначеного закону становить 3%), то в парламенті було б забезпечено максимально пропорційне представництво від партій, адже саме ці два показники, як відомо, корелюють із досягненням пропорційності в ході встановлення результатів виборів.

Унікальність створеної в Україні системи представництва полягає в тому, що аналогічну модель водночас було схвалено для формування органів місцевого самоврядування, в чому можна упевнитися з норм закону *"Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів"* від 6 квітня 2004 ро-

³⁶ Закон "Про вибори народних депутатів України" від 25 берез. 2004 р. // Урядовий кур'єр. – 6 квіт. 2004 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1665-15>> на основі проекту №4285 (авт. М. Рудьковський, Ю. Ключковський, В. Олуйко, Г. Пономаренко).

³⁷ Це був чи не перший в історії України випадок, коли зміни вносилися до закону, який ще не набув чинності.

ку³⁸, який регулює виборчі процедури у ході формування органів місцевої представницької влади. Відповідно до нього, органи місцевого самоврядування на рівні районних, міських, районних у містах і обласних рад депутатів формувалися на цих самих засадах. За оцінкою Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, з якою слід погодитися, "єдина електоральна формула формування парламенту та місцевих органів влади ігнорує принципову різницю спеціалізації функцій кожної з них"³⁹. Крім того, застосування такого підходу до формування складу представницьких органів влади і на парламентському рівні, й на місцевому призвело до кумулятивного ефекту капсулізації влади на всіх рівнях та визнання закритих процедур делегування влади як таких, що не підтримують демократію. Як підтверджують дані фокус-груп, що їх проводив УНЦПД у 2008 році, в трьох районних радах у Львівській, Сумській областях і в Автономній Республіці Крим троє з чотирьох респондентів (депутатів районних рад) негативно оцінили чинну модель виборів до парламенту і висловлювалися за її зміну.

Між тим принцип пропорційності як такий мало стосується цих вад, на які справедливо нарікають виборці й дослідники політичного процесу. Сама по собі поширеність у світі пропорційних виборчих систем, на нашу думку, є першим аргументом на користь їх придатності для цілей виборчого і – ширше – політичного процесу. В цьому дослідженні ми викладаємо підстави для модифікації пропорційної виборчої моделі, які можна розглядати у процесі розробки законів про вибори (в даному разі – до парламенту) з тим, щоб розкрити її демократичний потенціал.

Вибори як спосіб формування влади, безумовно, є засадним інститутом демократії. Їх можна порівняти з "воротами" влади, й вони мають бути прочинені для народу як джерела влади (у демократіях). Але якщо за цими "воротами" – неефективно організована система влади у державі, то не варто покладати надій на те, що реалізація влади зміниться лише через зміну виборчої моделі. Поширеною є ілюзія, що виборча система

³⁸ Закон "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" від 6 квіт. 2004 р. // Урядовий кур'єр. – 10 квіт. 2004 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1667-15>> на основі проекту №2211 (авт. О. Мороз, Й. Вінський, М. Мельничук).

³⁹ Див. : Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне державотворення та правотворення : аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України /за заг. ред. О. Фісуна. – К., 2007. – С. 5.

зумовлює всі позитиви й недоліки політичного процесу, а одна лише її зміна (у бік "покращення") автоматично призведе до "покращення" відносин у суспільстві. Навіть найідеальніша виборча система здатна досягти всіх суспільних і політичних цілей. Вона – лише одна, хоча й вагома, складова впливу на політичну поведінку суспільства. Як із цього приводу справедливо зазначає американський політолог Дональд Горовіц (Donald Horowitz), "коли ми говоримо про цілі, яких необхідно досягнути, не повинно бути ілюзії про те, що система виборів може сама по собі досягнути їх. Виборчі системи формують і стримують те, як поведуться політики і виборці, але вони лише мала частина сил, які впливають на загальний характер поведінки, навіть політичної. Від зміни виборчих систем дива не станеться. Не варто очікувати більшого, ніж дрібних поступових змін у поведінці, щойно буде змінено конфігурацію політичних стимулів"⁴⁰.

При цьому, однак, найменші зміни у виборчій системі здатні суттєво вплинути на формування і стримування такої поведінки, і навіть якнайретельніше підбрану систему можна "підірвати" простими, часто формальними, засобами. Через це для оцінювання перспектив виборчої системи у досягненні цілей адекватного суспільного представництва, демократичного управління й високої легітимності політичних інститутів влади та їх рішень загально визнано важливою є загальна атмосфера у суспільстві. Вона виражається у забезпеченні умов для реалізації прав людини і верховенства права та їх дотриманні громадянами. Серед цих умов – вимога стабільності виборчого законодавства, що її розглядають як потребу захистити виборчі права громадян від маніпуляцій в інтересах тих політиків, котрі ухвалюють рішення, особливо якщо виборче законодавство змінюють напередодні виборів. Консолідація демократії та демократичних виборів конче потребує забезпечення умов для свободи вираження поглядів, зібрань, вільного утворення й діяльності об'єднань, відсутності різних форм тиску на ЗМІ й журналістів. Реформування виборчої системи має відбуватися у контексті й у зв'язку з рештою реформ і цілями розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави.

⁴⁰ Горовиц Д. Л. Электоральные системы: пособие для тех, кто принимает решения / Д. Л. Горовиц / Кавказский институт мира, демократии и развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <www.cipdd.org/files/30_203_570763_Horowitz.Electoral-SystemsR.doc>

Для нас аксіоматичним є положення про те, що завдання виборчого процесу як особливого інституту демократії – забезпечити легітимацію влади у демократичний спосіб, а тому він мусить відповідати рекомендаціям міжнародних, зокрема, європейських організацій, що працюють над розвитком стандартів демократичних виборів, – Європейської комісії "За демократію через право", Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з питань безпеки та співробітництва у Європі. Базові положення цих рекомендацій, що в свою чергу розвинулися на основі *Загальної декларації прав людини* від 1948 року, загальновідомі. Їх описують п'ять принципів: загальне, рівне, пряме, вільне виборче право і таємне голосування. Їм відповідають положення статті 71 *Конституції України*, відповідно до якої "вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення". Слід сказати, що за загального дотримання цих принципів, тим не менш, виборче законодавство України – зокрема закони *"Про Центральну виборчу комісію"* від 30 червня 2004 року, *"Про вибори народних депутатів України"* від 25 березня 2004 року зі змінами та доповненнями, *"Про Державний реєстр виборців"* від 22 лютого 2007 року, *"Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів"* від 6 квітня 2004 року – містять положення, які викликають численні зауваження спеціалістів⁴¹ і невдоволення виборців. Відтак наше завдання полягає в тому, щоб визначити, яким чином і на що впливають окремі елементи виборчої системи, точніше оцінити можливості саме пропорційних систем через розвиток та узгодження їх елементів та змоделювати прийнятні для виборця способи делегування його політичних прав і адекватні форми пропорційного представництва.

Визнаним підходом у літературі з політології до вибору виборчих систем є такий, що базується на оцінці потреб суспільства, які можна задовольнити почасти через спосіб і вид представництва. Зокрема, цей підхід виражений у вже згаданій праці Дональда Горовіца, де дослідник наголошує на визначенні цілей: "Для того, щоб оцінити виборчу систему чи обрати нову, потрібно спочатку поставити питання про те, для чого виборча система має призначатися. Жодна виборча система не відбиває

⁴¹ Висновок Венеціанської комісії щодо закону "Про вибори народних депутатів України" // Європейський демократичний доробок... – С. 138-162. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_749&p=1233487116419069>

просто переваг виборців, наявної моделі поділу на групи в суспільстві чи панівної конфігурації політичних партій. Кожна виборча система формує і переформовує ці навколишні особливості, й кожна чинить це по-своєму"⁴². Це відрізняється від того підходу в оцінках виборчих систем, який іще досить часто зустрічається в публіцистиці, де абстрактно зважуються "плюси" та "мінуси", сильні й слабкі сторони виборчих систем, переважно поділених на мажоритарні та пропорційні. Між тим, оцінювання виборчих систем не лише лежить поза площиною моральних настанов, а й практично не є адаптивним поза суспільним і політичним контекстами. Воно має стосуватися спроможності виборчої системи впливати на досягнення суспільних цілей конкретно в даній країні.

З юридичної точки зору, в Україні підхід до розробки виборчих систем, що враховує оцінку потреб і цілей, підтверджено Конституційним Судом, рішення якого у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) закону "Про вибори народних депутатів України" (справа про вибори народних депутатів України) від 26 лютого 1998 року базується власне на формулі "політичної доцільності" під час розробки виборчої моделі"⁴³. Але через це досягнення консенсусу щодо цілей часто є складним завданням, особливо в поляризованих політичних системах. Навіть перелічити цілі непросто. Ще складніше буває визначити момент, коли їх варто замінити.

Які цілі варто визначити як важливі під час моделювання виборчої системи в Україні на даному етапі? Виходячи з уже названих недоліків: 1) недостатнє інформаційне забезпечення виборчого процесу; 2) звуження бази для висунення кандидатів у депутати, відсутність механізмів забезпечення пасивного виборчого права та зокрема прав жінок і меншин у доступі до політичного управління; 3) домінування партій лідерського типу у виборчому процесі й деперсоніфікація вибору, – першочерговими, але не вичерпними, на думку УНЦПД, є три цілі. Перш за все необхідно подбати про доступ виборців до інформації про кандидатів у депутати, що дасть змогу створити умови для усвідомленого вибору. По-друге, слід розробити та впровадити механізми забезпечення пасивного

⁴² Горовиц Д. Л. Зазнач. праця.

⁴³ Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про вибори народних депутатів України" (справа про вибори народних депутатів України) від 26 лют. 1998 р. / Сайт Конституційного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=8824>>

виборчого права, рівного доступу жінок і чоловіків до ухвалення політичних рішень, зокрема, через доступ до політичних посад, і забезпечення представництва національних меншин. По-третє – впровадити механізм рекрутизації та оновлення політичних еліт через процедури прозорості й персоніфікації вибору. В контексті цих цілей ми й розглядатимемо механізми відповідних змін.

Такої мети, як забезпечення зв'язку депутата з округом, на наше переконання, слід досягати пріоритетно через зміну виборчої моделі до місцевих рад (як варіант можна запропонувати мажоритарну систему відносної більшості, з висуненням кандидатів від партій, або систему єдиного передаваного голосу) і – ширше – неодмінно через реформу місцевого самоврядування. Вирішення питань місцевого значення не має бути прерогативою депутата національного парламенту, адже його місія – ухвалення законів для регулювання відносин, що виникають або можуть виникнути, а чинність законів, як відомо, поширюється на територію всієї держави. До ідеї вільного мандата депутата національного парламенту, яка сьогодні є визнаним ключовим принципом представництва, відображеним у конституціях більшості країн Європи, парламентаризм прийшов поступово. Суть його, висловлена англійським політичним діячем кінця XVIII століття Едмундом Берком (Edmund Burke), полягає в тому, що депутат не зв'язаний обіцянками та зобов'язаннями перед місцевою громадою. Діяльність депутата національного парламенту має підпорядковуватися потребам держави і громадян усієї країни, а не обслуговувати місцеві інтереси. В тезах Берка ідею представницької демократії сформульовано так: депутат "не повинен приносити в жертву вам [виборцям] чи будь-якій іншій людині або групі осіб свою об'єктивну думку, зріле судження, освічений розум... Ваш представник має служити вам не тільки своєю майстерністю, а й думками; і він зраджує вам замість служіння [вам], якщо підпорядковує свої думки вашій думці... Ви обираєте члена законодавчих зборів, але коли вже ви його обрали, він стає не представником Бристолья, а членом парламенту"⁴⁴.

⁴⁴ Див. : *Савельев В. А.* Капитолий США / *В. А. Савельев.* – М., 1989. – С. 41-42. Не можемо не зауважити, що принципи вільного мандата в системі представництва в Україні ігнорувало на користь інтересів партій (*de facto*, груп "власників" партій) і з 8 грудня 2004 р. навіть закріплено в Конституції у ст. 81, відповідно до якої невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або вихід народного депутата України зі складу такої фракції спричинює дострокове припинення його повноважень. Ця норма набула чинності для парламентаріїв, обраних починаючи з 2006 р. Законодавцю давно вже слід прислухатися до позиції Парламентської

Стосовно корупційного аспекту виборчої системи, то, на нашу вірну думку, неправильно приписувати його лише пропорційній моделі (аналогічні претензії, хоч як парадоксально, лунають на адресу мажоритарної). Якщо в якійсь системі існують або домінують відносини корупції, вони позначатимуться на решті форм відносин. Беззаперечно, корупція має місце під час укладання виборчих списків, і це визнають самі політики. За численними публічними свідченнями високопосадовців, ціна місця у "прохідній" частині списку "окремих політичних сил" для охочих, що не володіють іншими видами капіталу, крім фінансового, сягала 5 мільйонів доларів. А охочих, з огляду на соціальну, бізнесову й політичну вагу депутатського мандата, не бракувало. "Якби я хотів потрапити до парламенту, я там був би. Купити місце – не проблема", – це точні слова одного з політиків⁴⁵. Показово, що після виборів до парламенту 2006 року багато хто в пошуках політичних і економічних переваг полишив фракцію тієї політичної сили, завдяки іншим (нефінансовим) ресурсам якої він здобув мандат, і ввійшов до фракції коаліції більшості.

Водночас існує практика, коли кандидатів у депутати просто призначає партійна верхівка, вони не проходять прозорої процедури висунення. Так, один із потенційних претендентів (заступник голови партії, до речі), який так і не став кандидатом у депутати, розповів у пресі⁴⁶, чому відмо-

асамблеї Ради Європи (хоча б зважаючи на те, що Україна є членом Ради), викладеної в її Резолюції від 19 квітня 2007 р.: "Відкликання народних представників політичними партіями є неприйнятним у демократичній державі. Слід скасувати відповідні конституційні положення згідно з рекомендаціями Венеціанської комісії, зробленими в 2004 р.; подібні положення слід також вилучити зі звичайного законодавства. Асамблея переконана, що послідовна політична програма, відповідальне та віддане членство в партії, а також прискіпливий відбір партійних кандидатів є ефективнішими інструментами заохочення партійної та фракційної дисципліни". Тим не менш, український політичний клас навіть не дискутує щодо скасування зазначеної норми. Ця обставина означає, як мінімум, що партії не здатні контролювати людей, яких самі ж включають до виборчих списків, але водночас прагнуть вирішити дилему "кози" і "капусти" – зберегти власний вплив на формування передвиборчих списків і забезпечити політичну єдність фракції.

Аналогічна норма існує для категорії депутатів місцевих рад (крім сільських і селищних, яких обирають за іншою виборчою системою). 12 січня 2007 р. було спеціально ухвалено зміни до законів "Про статус депутатів місцевих рад" та "Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим", відповідно до яких повноваження депутатів цих рад можуть бути припинені достроково без рішення цих рад у разі відкликання депутата політичною партією (виборчим блоком політичних партій), за виборчими списками якої його було обрано депутатом відповідної ради.

⁴⁵ *Кульчинський Р., Гузенко Н.* Вольный стрелец / Р. Кульчинский, Н. Гузенко // *Контракты*. – №51. – 13 квіт. 2006 р. – С. 8.

⁴⁶ *Попович Д.* Народный промысел / Д. Попович // *Коммерсантъ-Украина*. – 8 серп. 2007 р. – С. 1.

вився від участі у виборах: "Про те, що я опинився на 44-му місці, я дізнався лише після з'їзду (на якому ухвалювалося рішення про зміст передвиборчих документів. – *Авт.*). Для мене це стало цілковитою несподіванкою. У мене не було амбіцій на перші місця у списку, але я чудово знаю, що і це місце не моє. В партію мене запросив <голова партії>, а заступником голови обрав з'їзд. Я вважаю, що для того, аби приймати рішення щодо списку, потрібно було б хоча б зібратися із заступниками і все їм чесно сказати. Але нас тримали у невідомості, а на з'їзді взяли й оголосили місця. Я до такого не звик. Для мене це стало одкровенням". Далі особа, що дала інтерв'ю, запевнила, що їй невідомо, за яким принципом формувалися списки. Цей момент є таємницею і для громадян, адже частина партій проводить навіть закриті передвиборчі з'їзди.

Як можна судити, коріння корупції у виборчому процесі – саме в закритості процедур, що передують виборам. Закритість списків у сполученні з таємними процедурами фінансування партій і незадовільною якістю внутрішньопартійної демократії (часто її відсутністю) до того ж спричинила узурпацію партійною верхівкою процесу відбору претендентів на включення до списку. Як зазначає з цього приводу український політолог Анатолій Романюк, "включення в списки бізнесменів на умовах фінансової або іншої системи компенсації призвело до, по-перше, нездатності партійного керівництва контролювати поведінку депутатів від бізнесу під час голосувань, по-друге, узалежнення самих партій і блоків від інтересів, позиції спонсорів, що призвело до формування в партіях самостійних, незалежних від статутних органів центрів впливу"⁴⁷.

Справжніми перепонами корупційній практиці відбору кандидатів до виборчого списку мають стати, по-перше, **розвиток внутрішньопартійних процедур** (зокрема, практика відповідальності партійних лідерів), по-друге – **прозорість фінансування партій**. Отже, у контексті нашого дослідження слід говорити радше про потребу розвитку внутрішньопартійних демократичних процедур, аніж про переваги одномандатних округів як буцімто некорупційний виборчий механізм.

Розгляду механізмів досягнення названої мети – набору та оновлення політичних еліт передуватиме аналіз питання про доцільність забезпечення пропорційного представлення у парламенті голосів виборців, хоча

⁴⁷ Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році / А. Романюк // Вибори та демократія. – 2006. – №3. – С. 7.

правильність результатів, яка досягається у пропорційних системах, насправді не має пріоритету перед цілями, визначеними нами вище.

Зазвичай під час обговорення виборчих моделей питання ставиться руба: мажоритарна система є кращою, бо дає змогу виборцями бачити, за кого голосують. Тож стосовно мажоритарного принципу (majority system), за повернення до якого виступає значна частина населення, варто зазначити, що відтворення виборчої моделі, за якою проходили вибори до парламенту 1994 року, неможливе. Як і у випадку з мішаною моделлю, – перш за все через впровадження принципу партійної відповідальності за здійснення політики та закріплення його на рівні Конституції у 2004 році. Зважаючи на цю обставину, при моделюванні виборів в одномандатних округах за мажоритарним принципом слід урахувувати необхідність фіксації відповідальності партій за висунення кандидатів за прикладом вестмінстерської моделі та формування уряду, тоді як у 1994 році в Україні в одномандатних округах кандидатами в народні депутати ставали не лише представники партій, а й просто громадяни (за дотримання певних обмежень пасивного виборчого права, звичайно). Та й у такому разі необхідно мати на увазі відомий принцип, згідно з яким "формула більшості завжди асоціюється з двопартійним змаганням"⁴⁸. Власне, ця теза підтверджена як практикою формування кабінетів більшості у нижній палаті парламенту Великої Британії, так і висновками політологів, зокрема Моріса Дюверже, щодо зв'язку мажоритарних виборів в одномандатних округах із двопартійною системою. Допоки нефальсифікованою у своїй суті (лише скоректованою та уточненою завдяки вивченню впливу інших параметрів політичної системи⁴⁹) є його теза, що "пропорційне представництво заохочує систему різноманітних, ригідних, незалежних і стабільних партій; система більшості з двома турами голосування заохочує систему різноманітних, рухливих, залежних і відносно стабільних партій; система простої більшості з одним туром заохочує двопартійну систему з чергуванням при владі основних незалежних партій"⁵⁰. На парламентських виборах за мажоритарним принципом місця у парламенті здобуватимуть шляхом відсторонення третіх партій і зменшення активності багатьох учасників виборчих перегонів. Мажоритарне,

⁴⁸ *Rae D. W. The Political Consequences of Electoral Laws / D. W. Rae. – New Haven, 1971. – P. 91.*

⁴⁹ У працях із політичної науки на противагу тезі М. Дюверже найчастіше наводять приклад Канади, де за виборів на мажоритарній основі завдяки коаліційному принципу створення уряду функціонує багатопартійність.

⁵⁰ *Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.*

особливо мажоритарне двотурове, голосування зрештою призводить до чергування біля керма влади двох партій. Для України через обставини, які тут перелічити неможливо, така ситуація небажана. За пропорційної системи створюються передумови для ширшого парламентського представництва та консенсусного політичного управління.

Класичним аргументом, який наводять у літературі на користь пропорційної виборчої системи, став приклад виборів у Британії 1974 року. Тоді Ліберальна партія з 19,3% голосів здобула лише 14 із 635 місць у нижній палаті парламенту, тоді як Лейбористська з 37,1% голосів на підтримку мала 301 мандат, Консервативна партія з 37,9% – 297 мандатів⁵¹. Фактично була і є невідповідність: відсоток мандатів менший за відсоток голосів на підтримку партії. Вирішальне значення для здобуття мандата має не кількість прихильників партійної платформи у країні, а кількість перемог представників партії в округах. Як пише Олексій Громыко у своєму дослідженні модернізації партійної системи Великої Британії, мажоритарний принцип на руку тим партіям, чий виборець сконцентрований в окремих місцевостях, і водночас вона негативно відбивається на представництві в парламенті тих партій, виборці яких тонким шаром розпорозилися по всій країні⁵².

Ще однією суто українською причиною, яка унеможливило повернення до мажоритарки у тому вигляді, якою вона була в 1994 році, є те, що двотурова система абсолютної більшості, за якою у той час формувався парламент України⁵³, спричинила доволі складнощі для організації роботи Верховної Ради. За даними дослідників, у ній жодного дня не було повного конституційного складу в 450 осіб. Причинами цього стали особливості виборчої моделі, за якою для визнання виборів такими, що відбулися, необхідно було забезпечити 50%-й поріг явки виборців. Крім того, кандидату для перемоги слід було здобути у другому турі 50% голосів плюс один голос. За підрахунками дослідників, у 71 окрузі з тих, де не було обрано депутата, кандидат-переможець набирав понад 47%

⁵¹ *Грасхоф К.* Право на вільні вибори /Додатковий протокол №1 до Європейської конвенції з прав людини, ст. 3 // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №2. – С. 63.

⁵² Див. : *Громыко А.* Модернизация партийной системы Великобритании / А. Громыко. – М. : Весь мир, 2007. – С. 10.

⁵³ Закон "Про вибори народних депутатів України" від 18 листоп. 1993 р. // Голос України. – 27 листоп. 1993 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3623-12>>

голосів (подеколи – 49,7%)⁵⁴, та це, зрозуміло, не могло забезпечити перемоги, особливо коли "проти всіх" було більше голосів, ніж за котрогось із кандидатів. Через заборону на участь у повторних виборах за перемогу змагалися менш популярні кандидати, а отже, виборці вже не вважали за потрібне йти на дільниці, адже, з їхньої точки зору, голосувати вже не було за кого. До того ж одномандатні округи більше потребують додаткових фінансових витрат із бюджету держави на проведення нових виборів у разі вибуття депутата. Враховуючи суттєві зміни у політичному полі, про які йшлося вище, вести мову про модернізацію мажоритарної моделі виборів можна з урахуванням цих змін.

Водночас не виключено, що надалі виборча система зміниться – від пропорційної моделі в бік мішаного представництва (*mixed member proportional formula*), що є цілком прийнятним варіантом делегативної демократії⁵⁵. Саме такими пропозиціями сповнені сьогодні політичний і політологічний дискурси. Один із законопроектів, зареєстрованих у Верховній Раді України, пропонує "відмовитися від пропорційного типу виборчої системи й повернутися до мішаного незв'язаного типу (*mixed disconnected electoral system*), за якою половина корпусу – 225 депутатів – обираються за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій, а ще 225 депутатів обираються за системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах. У зв'язку із запропонованою відмовою від пропорційної виборчої системи, за якої право висунення кандидатів у депутати належить лише політичним партіям та виборчим блокам партій, законопроектом встановлюється (поновлюється) другий спосіб висунення кандидатів у депутати – самовисунення громадянина кандидатом у депутати в одномандатному виборчому окрузі"⁵⁶.

⁵⁴ Ткачук А. Скільки коштує недосконале законодавство? / А. Ткачук // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – 1994. – Вип. 3. – С. 60–65.

⁵⁵ А. Лійпгарт вважає мішану систему особливим різновидом пропорційної виборчої системи. "Причина, з якої дану систему слід зберегти до пропорційного типу виборчих систем, полягає в тому, що за її допомогою коректується диспропорція представництва, яка виникає за результатами голосування в одномандатних округах". Див. : *Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty Six Countries* / A. Lijphart. – New Haven & London : Yale University Press, 1999. – P. 148.

⁵⁶ Зокрема, див. пояснювальну записку до законопроекту "Про внесення змін до Закону "Про вибори народних депутатів України" (щодо повернення до пропорційно-мажоритарної системи виборів") №3684 від 30 січ. 2009 р. / (авт. *В.Мойсук*) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34299>

Слід припустити, що мішана система не поновиться вже випробуваною в Україні під час парламентських виборів 1998-го і 2002 років⁵⁷ модифікацією незв'язаного змішування пропорційного підходу з мажоритарним 50/50 (225 одномандатних округів за однотурової системи простої більшості та 225 мандатів у єдиному окрузі для закритих списків від партій за тривідсоткового порога), коли у виборця є два голоси. Тому моделювання цієї системи потребує не менш ретельного вивчення. По-перше, як мінімум, слід дійти консенсусу щодо питання, які саме елементи і в яких співвідношеннях поєднувати, а відповіді на це залежать від цілей, що ставляться перед виборчою системою. По-друге, особливо важливо забезпечити нове моделювання, зважаючи на конституційне домінування принципу партійної відповідальності через створення в парламенті коаліції більшості та формування нею уряду більшості. Обходячи увагою дискусію про стабільність/нестабільність, ефективність/неефективність урядів коаліцій та однопартійних урядів, у рамках нашого питання необхідно з'ясувати, яким чином буде включено позапартійні групи (в разі їх особного входження до депутатського корпусу) до системи партійної (в парламенті – фракційної та коаліційної) відповідальності. По-третє, одним із ефектів незв'язаної мішаної виборчої моделі є підтримка потенціалу фрагментації партійної системи, що суперечить ідеї "зміцнення" партійної системи, важливої для України, та засадам формування уряду. Схиляючись до ідеї мішаної системи, доцільніше розраховувати конвертацію голосів у мандати на основі зв'язаності двох компонентів електоральної формули.

Світова практика демонструє взірці мішаної зв'язаної моделі, яка дозволяє ефективно поєднувати вибір персоналій із системою формування та вираження політичної волі громадян через політичні партії. Однією із найвдаліших мішаних систем політологи називають персоналізовану виборчу систему, що її застосовують у ФРН. Кожен виборець розпоряджається двома голосами, один із яких він віддає кандидатові, що обирається за мажоритарним принципом в одномандатному окрузі, другий – партії (безособово). Після визначення партій, які подолали п'ятивідсотковий поріг, мандати між ними розподіляють у два кроки з використанням квоти Т. Хейра – Х. Німейера. Відбувається розподіл 598+X мандатів (кіль-

⁵⁷ Закон "Про вибори народних депутатів України" від 24 верес. 1997 р. // Голос України. – 25 жовт. 1997 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=541%2F97-%E2%F0>>

Закон "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовт. 2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2 листоп. 2001 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2766-14>>

кість мандатів щоразу інша), тобто через пропорційну складову в цій країні визначають загальну кількість мандатів, отриманих кожною партією як у одномандатних округах, так і за списками⁵⁸. На практиці кількість мандатів, які зрештою отримує партія, залежить від співвідношення голосів, що їх партія має за результатами голосування за кожною із двох складових електоральної формули. Вважаючи, що другий голос виборця є вирішальним і впливає на кількість мандатів для партії, а перший лише визначає персональний склад депутатів усередині партії, деякі німецькі дослідники класифікують цю систему як "персоніфіковану" пропорційну виборчу систему (а не мішану)⁵⁹.

"Взірцем" зв'язування розподілу мандатів також вважають виборчу модель в Угорщині⁶⁰.

У переважній більшості законопроектів, зареєстрованих до 1 лютого 2009 року в парламенті України⁶¹, розглянуто модифікації пропорційних

⁵⁸ Детальніше про це див. : *Фахретдинова А.* Избирательная система Германии в решениях Конституционного суда ФРГ / А. Фахретдинова // Журнал о выборах. – 2008. – №6. – С. 53–57; Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем... – С. 16–23; *Васильев В.* Федерализм и избирательная система в Германии / В. Васильев // Полис. – 1995. – №4.

⁵⁹ *Schreiber W.* Handbuch des Wahlrechts zum Deutschen Bundestag, Kommentar zum Bundeswahlgesetz / W. Schreiber // 7. Auflage.– Köln u.a., 2002.

⁶⁰ *Голосов Г. В.* Пределы электоральной инженерии: "смешанные несвязанные" избирательные системы в новых демократиях / Г. В. Голосов // Полис. – 1997. – №3. – С. 102–113. Також див. : Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем... – С. 86–92.

⁶¹ Проект закону "Про вибори народних депутатів України", реєстр. №2097 / (авт. *І. Шаров, С. Гриневецький, Ю. Литвин, М. Сирота*) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31771>

Проект закону "Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" (щодо вдосконалення окремих положень), реєстр. №3150 / (авт. *А. Портнов, О. Лавринович*) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33305>

Проект закону "Про внесення змін та доповнень до Закону України "Про вибори народних депутатів України" (щодо запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками кандидатів у депутати), реєстр. №3209 / (авт. *І. Криль*) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33429>

Проект закону "Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" (щодо голосування та встановлення результатів виборів), реєстр. №3210 / (авт. *В. Стретович, В. Маруценко*) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33431>

моделей, у яких по-різному компонується складові електоральної формули, встановлюється різна магнітуда округу, варіюються кількість виборців в окрузі, електоральні пороги, по-різному окреслюються вимоги щодо участі партій та блоків у виборах, установлюються правила проведення агітації та інформування про виборчий процес тощо.

2. Пропорційні моделі й виборчі права громадян

А) Розширення доступу до інформації про особу, яка балотується

Розглядаючи засоби досягнення мети номер один – доступ виборців до інформації про особу, яка балотується, і можливість для громадянина обирати усвідомлено, варто виходити з необхідності забезпечення виборчих прав громадян. Поки що в законах *"Про вибори народних депутатів України"* та *"Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів"* не міститься достатньої для забезпечення прозорості виборчого процесу кількості вимог щодо оприлюднення інформації суб'єктами виборчого процесу. А саме лише формулювання складових виборчої системи – факт, що вибори проходять у єдиному загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за жорсткими ("закритими") списками, – дає зрозуміти, що про ознайомлення виборців із кандидатами за такої ситуації не йдеться. Перелік кандидатів часто недоступний виборцеві, допитливість якого задовольняють першою п'ятіркою та рекламними роликами за участі "зірок" списку.

Проект закону "Про вибори народних депутатів України", реєстр. №3366 / (авт. В. Каськів, Ю. Мірошниченко, А. Шевченко, С. Суслів) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33664>

Проект закону "Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" (щодо запровадження пропорційної виборчої системи з преференціями), реєстр. №3441 / (авт. Ю. Костенко, І. Засць, Я. Джоджик) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33838>

Проект закону "Про вибори народних депутатів України", реєстр. №3468 / (авт. Ю. Ключковський) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33945>

Аналогічна ситуація складається під час місцевих виборів. Партії також не розкривають відомостей про склад своїх списків і про своїх представників. За даними УНЦПД, під час місцевих виборів 2006 року лише у восьми з 25 друкованих періодичних видань, засновниками яких є обласні ради депутатів або обласні ради спільно з обласними державними адміністраціями, виборцю надавали інформацію про всіх кандидатів у депутати до обласної ради від кожної з партій (блоків). У решті 17 випадків подавали дані лише про першу п'ятірку партійного списку. Водночас навіть такий обсяг інформації був неоднорідним і мав обмежений характер – часто-густо не зазначалося нічого про освіту кандидата, громадянство, про те, від якої партії він балотується, про партійну належність. Зазвичай наводили тільки прізвище, ім'я та по батькові кандидата, подекуди – ще й місце роботи.

Обов'язок надавати інформацію про кандидатів у депутати громадянам закон покладає не на партії, які й формують виборчі списки, а на виборчі комісії. Відповідно до статті 67 закону *"Про вибори народних депутатів України"*, Центральна виборча комісія погоджує з представником партії у ЦВК текст та поліграфічне виконання інформаційного плаката, який передають на дільничні виборчі комісії. Ці плакати мають містити передвиборні програми партій (блоків), виборчий список партії (блоку) із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, посади (заняття), місця роботи та проживання, партійності включених до нього кандидатів у депутати, а також фотографії перших п'яти претендентів.

Між тим до самих кандидатів у депутати стаття 58 названого вище закону як умову реєстрації висуває вимогу подати до Центральної виборчої комісії разом з іншими документами автобіографію обсягом до двох тисяч друкованих знаків (практично друковану сторінку), яка повинна містити прізвище, ім'я, по батькові, число, місяць, рік і місце народження, громадянство, відомості про освіту, трудову діяльність, посаду (заняття), місце роботи, громадську роботу (в тому числі на виборних посадах), партійність, склад сім'ї, місце проживання із зазначенням часу проживання в Україні, відомості про наявність чи відсутність судимості, декларацію про майно та доходи і фото.

Відтак видно, що обсяг інформації про кандидатів у депутати, доступної виборцю, менший, аніж обсяг відомостей, які отримує держава. Таких даних виборцеві замало для усвідомленого вибору.

Ще складнішою слід визнати ситуацію з доступом до інформації під час проведення *позачергових виборів до Верховної Ради*. Стаття 102-6 закону "Про вибори народних депутатів України", яка регулює особливості проведення передвиборної агітації, зокрема на позачергових виборах депутатів, установлює, що інформаційні плакати не мусять містити передвиборних програм партій, а лише фотографії кандидатів. Проте не перших п'яти кандидатів у депутати із виборчого списку, а п'яти кандидатів, визначених відповідною партією (блоком). Тобто інформування про своїх кандидатів – справа політичної партії (блоку).

Недостатніми для ознайомлення громадян є відомості щодо програмних намірів суб'єктів виборчого процесу. Тільки у парламентській газеті "Голос України" та газеті Кабінету Міністрів "Урядовий кур'єр" (наклад числа кожного з видань приблизно 160 тисяч примірників на 37 мільйонів виборців) публікуються програми партій. Решта друкованих ЗМІ передвиборних програм партій за кошти державного бюджету України не друкують. Партії також отримують за рахунок держбюджету по 30 хвилин на загальнонаціональних теле- й радіоканалі. Регіональні ж не надають ефірного часу для передвиборної агітації за рахунок і в межах коштів державного бюджету України, що виділяються на підготовку і проведення виборів.

У межах чинного вищезгаданого закону, в якому регламентовано пропорційну виборчу модель із закритими списками (list proportional representation), можна передбачити ширші можливості для інформування виборця про кандидатів. Оскільки однією з умов вільного вибору є володіння інформацією, то держава зобов'язана дати виборцеві змогу ознайомитися з відомостями про кандидатів у депутати Верховної Ради. Як зазначається в настановах Ради Європи, "влада має забезпечити виборцям доступ до даних про списки та кандидатів, які балотуються, наприклад, надаючи їм достатньої публічності"⁶². Виборець має право одержати належний для усвідомленого вибору обсяг інформації про кандидата. Слід наводити: прізвище, ім'я, по батькові, число, місяць, рік і місце народження, громадянство, відомості про освіту, трудову діяльність, посаду (рід занять), місце роботи, громадську роботу (в тому числі на виборних посадах), партійність, склад сім'ї, місце проживання із зазначенням часу проживання в Україні, відомості про наявність чи відсутність судимості,

⁶² Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ, ПАРЄ / за ред. Ю. Ключковського. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – С 38.

зміст декларації про майно та доходи кандидата у народні депутати. Тому відповідні положення законів *"Про вибори народних депутатів України"* (і для місцевих виборів – *"Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів"*) варто розширити, а обов'язок інформувати про своїх представників – покласти на партії.

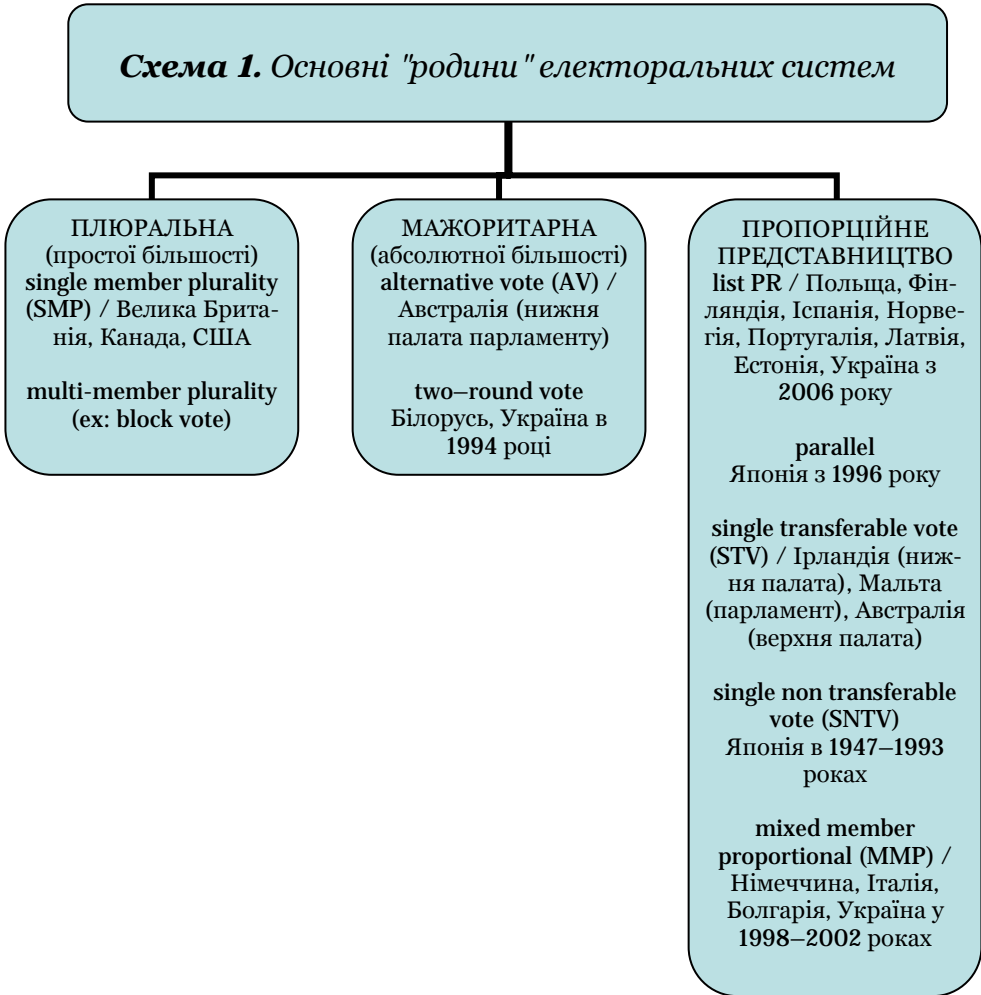
Існує також особливість реєстрації кандидата в депутати: він має повідомити про свої статки – для повноти відомостей про нього. Під час проведення чергових виборів кандидат відповідно до статті 60 закону *"Про вибори народних депутатів України"* мусить подати декларацію про свої доходи та майно. А під час позачергових парламентських виборів претенденти, за нормою статті 102-4, не подають до ЦВК такої декларації. Фактично це означає, що держава не надає виборцеві змоги оцінити відповідність рівня доходів і способу життя кандидата. Видається доцільним розширити обсяг інформації, пов'язаної з декларуванням доходів кандидата на виборну посаду, і передбачити декларування також майна та доходів членів його сім'ї. У разі змін процедури декларування доходів та майна (дискусійним є питання про доцільність декларування доходів і видатків особи та членів її родини) це слід урахувати й у виборчому законодавстві.

Б) Варіативність пропорційних систем

Забезпечення доступу до інформації та її повнота – не єдина мета модернізації виборчої системи. Для забезпечення процедур персонального добору депутатів ефективно видається відмова від закритих списків (list proportional representation), застосовуваних в Україні.

Тим часом пропорційні системи достатньо розвинені й широко практиковані для того, аби ми могли оцінити їх потенціал із точки зору забезпечення персоналізації вибору.

На схемі 1 можна бачити одну з класифікацій виборчих систем.

Згідно з відомою класифікацією виборчих систем Аренда Лійпгарта, здійсненою ним на основі порівняння електоральних формул у 36 країнах, можна виділити такі їх типи: *плюральні*, *мажоритарні*, *напівпропорційні* й *пропорційні*. До плюральних дослідник відніс три види: плюральні (простої більшості), мажоритарно-плюральні, альтернативного голосування. Другий тип охоплює систему обмежених голосів, одного непереданого (або неперехідного) голосу і паралельне функціонування плюральної та пропорційної систем. У третьому типі зібрані пропорційна система партійних списків, мішана система, що включає в себе еле-

менти пропорційного представництва, та система одного передаваного (перехідного) голосу⁶³.

Один із найпоширеніших різновидів **електоральних формул із пропорційним принципом** – система з **преференційним голосуванням, яка нас цікавить із точки зору її можливостей забезпечити реалізацію політичних прав громадян**. Модель преференційного голосування дає змогу виборцеві використати свій голос у два способи: підтримуючи партію Q, він або відзначає список партії загалом, або відзначає прізвище одного з кандидатів. Цим він відзначає і партію, яку підтримує. Надаючи перевагу одному з кандидатів партії, які розміщені під номерами 2, 3, 4 і т. д., виборець вказує, що він не згоден із партійною розстановкою. Відтак що більше голосів набрав кандидат, то більше має шансів бути обраним, незалежно від місця у списку, відведеного йому партією.

Зрозуміло, що преференційне (вибіркове) голосування найкраще здійснювати не в загальнодержавному багатомандатному окрузі, а в разі поділу країни на кілька округів, у яких виборчі суб'єкти подають округні списки.

Модель із преференційним голосуванням дає змогу персоніфікувати голосування ("відкрити" списки кандидатів), що потребує запровадження регіональних виборчих округів, і зберегти умови для розвитку партійної системи як системи інститутів, що виражають політичну волю суспільних груп. Такого роду модель застосовують, зокрема, в Польщі (на виборах до Сейму), Фінляндії (парламент), Чеській Республіці (Палата депутатів – нижня палата парламенту). Зупинімося на них, оскільки проаналізувати всі наведені у схемі "Основні "родини" електоральних систем" моделі пропорційного розподілу мандатів неможливо, та й потреби в тому немає. Літератури з цього питання чимало, і ці праці досить відомі. Ми розглянемо детальніше вид моделі з преференційним голосуванням, оскільки саме вона перебуває в центрі дискурсу, який триває в Україні щодо розробки виборчої моделі. Докладна інформація з цього питання допоможе зацікавленому українському виборцеві самостійно оцінити відповідність пропонованих законопроектів ідеї преференційного голосування, оскільки під загальною характеристикою виборчої моделі як пропорційної з преференціями подеколи містяться ініціативи, за своїм змістом і цілями далекі від такої моделі або невідповідні їй.

⁶³ Lijphart A. Зазнач. праця. – С. 145.

Отже, чим на практиці характеризується пропорційна виборча модель з преференціями? Для цього розберімо її на прикладах, зокрема – як така виборча процедура працює в країні, де застосовують пропорційну преференційну систему, а саме в Польщі. Практика цієї держави – територіально, історично та політично близької до України – цікава ще й тим, що спростовує поширену думку, нібито застосування пропорційного принципу у виборчих системах унеможливує процедуру самовисування кандидатів. (А питання забезпечення умов для самовисування гостро стоїть в Україні. І як засвідчує аналіз згаданих тут законопроектів, у жодному з них не здійснено спробу зробити крок назустріч ідеї забезпечення пасивного виборчого права на основі самовисування громадян кандидатами в депутати парламенту.) Стисло ознайомимось і з виборчими нормативами Молдови, де преференційне голосування не застосовується, але в її пропорційній системі якісно працюють процедури самовисування.

Вивчення деяких виборчих процедур у цих країнах дозволить нам розширити уявлення про можливості пропорційних систем.

Вибори до Сейму в Польщі регулює закон *"Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща"* від 12 квітня 2001 року⁶⁴. Сейм обирають прямим рівним загальним таємним голосуванням у багатомандатних округах за пропорційним принципом із преференційним голосуванням, що дозволяє виборцю (за бажання) вказати на бажаного кандидата, який у разі подолання партією виборчого бар'єра здобуває першочергове право на мандат.

Важливо, що суб'єктами виборів стають не тільки партії (блоки партій), як в Україні, а й окремі громадяни. Право балотуватися до Сейму, крім партій, виборчий бар'єр для яких встановлено на національному рівні 5%, і блоків партій із бар'єром 8%⁶⁵, у Польщі мають представники організацій національних меншин⁶⁶ і громадяни (самовисування через створення виборчого комітету). Якщо жоден із суб'єктів не набрав необхідної кількості голосів для подолання бар'єра (або набрав лише один список), то поріг знижується до 3% і 5% відповідно.

⁶⁴ Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej / Сайт Сейму РП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.sejm.gov.pl/prawo/nowaord/kon11.htm>>

⁶⁵ Там само. – Art. 133.

⁶⁶ Там само. – Art. 134

До Сейму можуть балотуватися громадяни Польщі, які мають активне виборче право, починаючи з 21-річного віку⁶⁷ (а власне активного виборчого права набувають громадяни, котрі досягли 18-річного віку).

Для виборів 460 депутатів Сейму (термін каденції депутата становить чотири роки) в 16 воєводствах залежно від кількості населення утворюється 41 округ⁶⁸, у кожному з яких приблизно тисяча жителів. У середньому в окрузі розподіляється від 8 до 15 мандатів, що означає цілком прийнятну кількість кандидатів для здійснення вибору (див. табл. 2).

Умови для балотування ліберальні й дозволяють брати участь у виборах із метою реалізації пасивного виборчого права не тільки кандидатам, висунутим партіями (об'єднаннями партій), а й через *самовисування*. Але самовисування реалізується через заснування колективного суб'єкта висунування: щоб провести окрему особу (чи представника організації національної меншини) потенційний депутат має подбати про заснування комітету виборців. Для цього достатньо ініціативи 15 громадян (стаття 98 закону "Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща"). Комітети від об'єднань виборців мають зібрати для своєї реєстрації підписи тисячі осіб.

Такі ж виборчі комітети утворюються партіями (блоками партій). Округний список кандидатів від партії має бути підтриманий 5 тисячами підписів⁶⁹. Якщо виборчий комітет партії чи виборчий комітет виборців висуває своїх кандидатів у всіх округах, то вони мусять зібрати по 205 тисяч листів.

Під час виборів до Сейму 2007 року з 44 виборчих комітетів, зареєстрованих для участі у виборах, 24 представляли політичні партії та блоки, 18 – комітети виборців і два – виборчі комітети національних меншин. У 2005 році було зареєстровано 52 виборчі комітети, з яких від партій – 32, від виборців – 18 і два – від національних меншин. Отже, як свідчать дані про виборчі комітети на виборах до Сейму 2005 року і виборчі комітети на виборах до Сейму 2007 року, в 2007-му загальна кількість вибор-

⁶⁷ Ordynacja wyborcza... – Art. 31.

⁶⁸ Із 1997-го до 2001 р. було 52 округи. Зменшення їх кількості призводить до збільшення кількості мандатів, які розподіляються в окрузі, що надає перевагу малим і середнім партіям.

⁶⁹ У Польщі під час парламентських виборів використовують не грошову заставу, а лише підписні листи, що розширює можливості для балотування громадян різного статку і належних до різних соціальних груп.

чих комітетів, що брали участь у виборах, порівняно з 2005 роком зменшилася.

Табл. 2. Кількість округів і кількість розподілених мандатів під час виборів до Сейму Республіки Польща

Назва адміністративно-територіальної одиниці (воєводства)	Кількість жителів, тис. ⁷⁰	Кількість округів	Кількість мандатів до Сейму ⁷¹
Нижньосілезьке	2 987	3	1-й округ – 12 2-й округ – 8 3-й округ – 14
Куявсько-Поморське	2 098	2	4-й округ – 12 5-й округ – 13
Люблінське	2 244	2	6-й округ – 15 7-й округ – 12
Любуське	1 019	1	8-й округ – 12
Лодзьке	2 676	3	9-й округ – 10 10-й округ – 9 11-й округ – 12
Малопольське	3 204	4	12-й округ – 8 13-й округ – 13 14-й округ – 9 15-й округ – 9

⁷⁰ Зрозуміло, що кількість жителів не є сталою, і тут її наведено, аби дати уявлення про співвідношення кількості жителів до кількості округів та мандатів, що в них розподіляються. Значні міграційні коливання вочевидь мають приводити до відповідної корекції кількості округів та їх магнітуди.

⁷¹ У табл. 2 кількість округів та кількість мандатів викладено за Додатком 1 до закону "Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща" від 12 квіт. 2001 р. : *Ordynacja wyborcza...* – Załącznik nr. 1. До розрахунку кількості мандатів, що розподіляються в окрузі, в Латвії, наприклад, практикують динамічніший підхід, хоча за основу так само беруть пропорційну відповідність кількості мандатів, що розподіляються в одному з п'яти округів, до кількості жителів у них. Відповідно до ст. 8 закону "Про вибори до Сейму" від 6 черв. 1995 р., у кожному виборчому окрузі кількість виборців ділять на 100; кількість виборців у кожній виборчій дільниці ділять на той результат. Ці цілі числа й дорівнюють кількості депутатів, яку слід обирати у виборчих округах; якщо сума цілих чисел після ділення менша за 100, тоді кількість розподілених мандатів збільшують на одиницю в порядку заповнення найбільших залишків, тобто перш за все – на тій дільниці, де залишок найбільший, потім – де дріб другий за величиною і т. д., аж доки сума цілих чисел не дорівнюватиме 100. Якщо на двох виборчих дільницях дробі однакові, перш за все збільшують кількість депутатів там, де отримане після ділення ціле число менше.

Мазовецьке	5 068	5	16-й округ – 10 17-й округ – 9 18-й округ – 12 19-й округ – 19 20-й округ – 11
Опольське	1 092	1	21-й округ – 13
Підкарпатське	2 117	2	22-й округ – 11 23-й округ – 15
Підляське	1 224	1	24-й округ – 15
Поморське	2 179	2	25-й округ – 12 26-й округ – 14
Сілезьке	4 899	6	27-й округ – 9 28-й округ – 7 29-й округ – 10 30-й округ – 9 31-й округ – 12 32-й округ – 9
Свентокшиське	1 329	1	33-й округ – 16
Вармінсько-Мазурське	1 460	2	34-й округ – 8 35-й округ – 10
Великопольське	3 345	4	36-й округ – 12 37-й округ – 9 38-й округ – 9 39-й округ – 10
Західнопоморське	1 729	2	40-й округ – 8 41-й округ – 13
Загалом	38670		

Відтак слід узяти до уваги, що ряд зареєстрованих національною виборчою комісією виборчих комітетів не подали списків кандидатів. У 2005 році таких комітетів було 29 із 51⁷², 2007 року – 19 із 29⁷³. До переліку таких неучасників входили як комітети партій, так і комітети виборців. Тож фактично у виборах 2005 року взяли участь 22 суб'єкти виборів, у виборах 2007-го – 10.

⁷² Сайт Національної виборчої комісії Республіки Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.wybory2005.pkw.gov.pl/SJM/PL/KOMITETY/dsp.html>>

⁷³ Там само.

Виборчі комітети на виборах до Сейму 2005 року

Виборчі комітети політичних партій:

Виборчий комітет "Патріотичний рух" (Ruch Patriotyczny)

Виборчий комітет Польської трудової партії (Polska Partia Pracy)

Виборчий комітет Ліги польських сімей (Liga Polskich Rodzin)

Виборчий комітет Демократичної партії – Демократія.pl
(Komitet wyborczy Partii Demokratycznej – Demokraci.pl)

Виборчий комітет Польської соціал-демократії
(Komitet wyborczy Socjaldemokracji Polskiej)

Виборчий комітет "Право і справедливість" (Prawo i Sprawiedliwość)

Виборчий комітет Союзу лівиці демократичної (Sojusz Lewicy Demokratycznej)

Виборчий комітет "Громадянська платформа" (Platforma Obywatelska)

Виборчий комітет Польської народної партії
(Komitet Wyborczy Polskiej Partii Narodowej)

Виборчий комітет Польського об'єднання селян
(Komitet Wyborczy Polskiego Stronnictwa Ludowego)

Виборчий комітет "Центр" (Komitet Wyborczy Centrum)

Виборчий комітет Платформи Януша Корвін-Мікке
(Komitet Wyborczy Platformy Janusza Korwin-Mikke)

Виборчий комітет Польської конфедерації "Гідність та праця"
(Komitet Wyborczy Polskiej Konfederacji – Godność i Praca)

Виборчий комітет "Самооборона Республіки Польща"
(Samobrona Rzeczpospolitej Polskiej)

Виборчий комітет партії "Ініціатива ПР" (Komitet Wyborczy Partii Inicjatywa RP)

Виборчий комітет "Дім Вітчизни" (Dom Ojczysty)

Виборчий комітет "Народне відродження Польщі"
(Narodowego Odrodzenia Polski)

Виборчий комітет об'єднання праці (Komitet Wyborczy Stronnictwa Pracy)

Виборчий комітет Союзу ветеранів війни (Związku Weteranów Wojny)

Виборчий комітет "Організація польського народу – Польської ліги"
(Organizacji Narodu Polskiego-Ligi Polskiej)

Виборчий комітет "Об'єднання демократичної правниці"
(Komitet Wyborczy Stronnictwa Prawicy Demokratycznej)

Виборчий комітет "Об'єднання селян "Батьківщина"
(Komitet Wyborczy Stronnictwa Ludowego "Ojcowizna")

Виборчий комітет Партії пенсіонерів
(Komitet Wyborczy Krajowej Partii Emerytów i Rencistów)

Виборчий комітет Польської народної спільноти
(Komitet Wyborczy Polskiej Wspólnoty Narodowej)

Виборчий комітет Союзу реальної політики
(Komitet Wyborczy Unii Polityki Realnej)

Виборчий комітет Антиклерикальної партії прогресу "Правота"
(Komitet Wyborczy Antyklerykalnej Partii Postępu "Racja")

Виборчий комітет "Самооборона польського народу"
(Komitet Wyborczy Samoobrona Narodu Polskiego)

Виборчий комітет "Рух захисту безробітних" (Ruch Obrony Bezrobotnych)

Виборчий комітет "Ліга захисту суверенності" (Liga Obrony Suwerenności)

Виборчий комітет "Союз лівиці III Республіки" (Unija Lewicy III RP)

Виборчий комітет об'єднання "Польська коаліція"
(Komitet Wyborczy Stronnictwa "Porozumienie Polskie")

Виборчий комітет Демократичної партії лівиці
(Komitet Wyborczy Demokratycznej Partii Lewicy)

Виборчі комітети виборців:

Виборчий комітет виборців Всепольської громадянської коаліції
(Ogólnopolska Koalicja Obywatelska)

Виборчий комітет виборців "Суспільні рятівники"
(Komitet Wyborczy Wyborców Społeczni Ratownicy)

Виборчий комітет виборців "Нове покоління" ("Nowe Pokolenie")

Виборчий комітет виборців околиць Бескид, Тешина та Пшчина (Komitet Wyborczy Wyborców Podbeskidzia, Ziemi Cieszyńskiej oraz Pszczyńskiej)

Виборчий комітет виборців "Відродження Польщі" ("Odrodzenie Polski")

Виборчий комітет виборців "Список Збігнева Новака – виправлення держави – незалежні кандидати" (Komitet Wyborczy Wyborców "Lista Zbigniewa Nowaka – Naprawa Państwa" – Kandydaci Niezależni)

Виборчий комітет "Згода.pl" (Zgoda.pl)

Комітет виборців польського народу (Komitet Wyborców Narodu Polskiego)

Виборчий комітет "За автономію Верхньої Сілезії"
("Autonomia Dla Ziemi Górnośląskiej")

Комітет виборців Сілезії (Śląski Komitet Wyborców)

Виборчий комітет виборців Міхала Стронка "Знання, відповідальність, досвід"
(Komitet Wyborców Michała Strąka "Wiedza, odpowiedzialność, doświadczenie")

Виборчий комітет виборців "Права Польща" (Komitet Wyborców Prawa Polska)

Виборчий комітет "Ранок Польщі" д-ра Яна Сека (Jutro Polski dr Jana Sęka)

Виборчий комітет "Любельщина – Сенат 2005" ("Lubelszczyzna – Senat 2005")

Виборчий комітет "S як Сенат РП 2005" (S jak Senat RP 2005)

Виборчий комітет виборців "Об'єднання правих" (Zjednoczenie Prawicy)

Виборчий комітет "Громадянське порозуміння" ("Porozumienie Obywatelskie")

Виборчий комітет "Рух 2000 – Білий Орел" ("Ruch 2000 – Biały Orzeł")

Виборчі комітети організацій національних меншин:

Виборчий комітет "Німецька меншина" ("Mniejszość Niemiecka")

Виборчий комітет "Німецька меншина Сілезії"
("Mniejszości Niemieckiej Śląska")

Виборчі комітети на виборах до Сейму 2007 року

Виборчі комітети політичних партій:

Виборчий комітет Польської трудової партії (Polska Partia Pracy)

Виборчий комітет "Ліга польських сімей" (Liga Polskich Rodzin)

Виборчий комітет "Право і справедливість" (Prawo i Sprawiedliwość)

Виборчий комітет "Громадянська платформа" (Platforma Obywatelska)

Виборчий комітет Польського об'єднання селян
(Komitet Wyborczy Polskiego Stronnictwa Ludowego)

Виборчий комітет "Самооборона Республіки Польща"
(Samoobrona Rzeczpospolitej Polskiej)

Виборчий комітет блоку "Лівиця і демократи"
(Koalicyjny Komitet Wyborczy Lewica i Demokracji SLD+SDPL+PD+UP)

Виборчий комітет Жіночої партії (Partija Kobiet)

Виборчий комітет "Патріотична самооборона" (Samoobrona Patriotyczna)

Виборчий комітет "Вірні Польщі" (Wierni Polsce)

Виборчий комітет "Лівиця і демократи" (Lewica i Demokracji)

Виборчий комітет Партії пенсіонерів (Krajowa Partija Emerytów i Rencistów)

Виборчий комітет "Народне відродження Польщі"
(Narodowe Odrodzenia Polski)

Виборчий комітет Слов'янського союзу
(Komitet Wyborczy Związku Słowiańskiego)

Виборчий комітет "Конфедерація незалежної Польщі – патріотичний табір"
(Konfederacja Polski Niepodległej – Obóz Patriotyczny)

Виборчий комітет Партії розвитку (Partija Rozwoju)

Виборчий комітет самооборони "Відродження"
(Komitet Wyborczy Samoobrony Odrodzenie)

Виборчий комітет Польської соціалістичної партії
(Komitet Wyborczy Polskiej Partii Socjalistycznej)

Виборчий комітет "Об'єднання селян "Батьківщина"
(Komitet Wyborczy Stronnictwa Ludowego "Ojcowizna")

Виборчий комітет Союзу лівиці III Республіки
(Komitet Wyborczy Unii Lewicy III RP)

Виборчий комітет Демократичної партії лівиці
(Komitet Wyborczy Demokratycznej Partii Lewicy)
Виборчий комітет Польської народної спільноти
(Komitet Wyborczy Polskiej Wspólnoty Narodowej)
Виборчий комітет "Оборона польського народу" (Obrona Narodu Polskiego)
Виборчий комітет "Конфедерація незалежної Польщі"
(Konfederacja Polski Niepodległej)

Виборчі комітети виборців:

Виборчий комітет Всепольської громадянської коаліції
(Ogólnopolska Koalicja Obywatelska)
Виборчий комітет "Рух-2000 – Білий Орел" (Ruch 2000 – Biały Orzeł)
Виборчий комітет "Громадянське порозуміння" (Porozumienie Obywatelskie)
Виборчий комітет "Єднання правих" (Zjednoczenie Prawicy)
Виборчий комітет "S як Сенат РП 2005" (S jak Senat RP 2005)
Виборчий комітет "Любельщина – Сенат 2005" (Lubelszczyzna – Senat 2005)
Виборчий комітет "Ранок Польщі" д-ра Яна Сека (Jutro Polski dr Jana Sęka)
Виборчий комітет "Права Польща" (Prawa Polska)
Виборчий комітет виборців Міхала Стронка "Знання, відповідальність, досвід"
(Komitet Wyborczy Wyborców Michała Strąka "Wiedza, odpowiedzialność, doświadczenie")
Виборчий комітет виборців Сілезії (Śląski Komitet Wyborczy Wyborców)
Виборчий комітет "За автономію Верхньої Сілезії"
("Autonomia Dla Ziemi Górnośląskiej")
Виборчий комітет виборців польського народу
(Komitet Wyborczy Wyborców Narodu Polskiego)
Виборчий комітет "Згода.pl" (Zgoda.pl)
Виборчий комітет "Список Збігнева Новака – виправлення держави – незалежні кандидати"
(Komitet Wyborczy Wyborców "Lista Zbigniewa Nowaka – Naprawa Państwa – Kandydaci Niezależni")
Виборчий комітет "Відродження Польщі" ("Odrodzenie Polski")
Виборчий комітет околиць Бескид, Тешина та Пшчина (Komitet Wyborczy Wyborców Podbeskidzia, Ziemi Cieszyńskiej oraz Pszczyńskiej)
Виборчий комітет "Нове покоління" ("Nowe Pokolenie")
Виборчий комітет "Суспільні рятівники" ("Społeczni Ratownicy")

Виборчі комітети організації національних меншин:

Виборчий комітет "Німецька меншина Сілезії"
("Mniejszości Niemieckiej Śląska")
Виборчий комітет "Німецька меншина" ("Mniejszość Niemiecka").

Ліберальний дух виборчих процедур та увага до потреб **національних меншин** у Польщі проявляються і в тому, що ці організації нарівні з партіями (об'єднаннями партій) є суб'єктами виборчого процесу. Виборчі списки комітетів організацій національних меншин (до списків включають членів зареєстрованих організацій) звільняються від потреби долати виборчий бар'єр⁷⁴. Кількість таких депутатів незначна (у Сеймі шостої каденції (2005–2007 роки) було по одному депутату від двох організацій німецької національної меншини, у Сеймі сьомого скликання (з 2007 року донині) один такий депутат, теж від німецької громади). Але важливо те, що польська держава законодавчо відкрила **можливість представництва громадам національних меншин**. Для проведення двох депутатів до Сейму шостого скликання організації віддали 34 469 голосів (0,29% дійсних голосів ("Німецька меншина") і 5 581 голос (0,05%) ("Німецька меншина Сілезії"). Віддавши 32 462 голоси, що становило 0,2% від дійсних бюлетенів, німецька громада через виборчий комітет організації "Німецька меншина" забезпечила собі представництво у Сеймі сьомого скликання.

Важливо, що закон не зобов'язує тих, хто балотується, висувати своїх кандидатів у кожному з округів. Це дає змогу партіям та іншим суб'єктам виборів концентрувати свою передвиборчу діяльність, не розпорошуючи ресурсів. Так, під час виборів до Сейму 2007 року лише сім суб'єктів виборів представили своїх кандидатів у кожному із 41 округу. До таких належали "Право і справедливість" (Prawo i Sprawiedliwość), "Громадянська платформа" (Platforma Obywatelska), "Лівиця і демократи" (Lewica i Demokraci), Польська народна партія (Polskie Stronnictwo Ludowe), Ліга польських сімей (Liga Polskich Rodzin), "Самооборона Республіки Польща" (Samobrona RP) і Польська трудова партія (Polska Partia Pracy). Ще три політичні сили висунули своїх кандидатів у доступній для них, з організаційної точки зору, кількості округів: Жіноча партія (Partia Kobiet) – у семи округах, "Патріотична самооборона" ("Samobrona Patriotyczna") і німецька меншина – в одному (див. табл. 4). При цьому загальна кількість списків порівняно з 2005 роком зменшилася майже вдвічі (див. табл. 3).

⁷⁴ Ordynacja wyborcza... – Art. 134.

Табл. 3. Подача окружних списків, вибори до Сейму–2005

1	Кількість комітетів, які зареєстрували окружні списки	22
2	Кількість комітетів, які зареєстрували окружні списки у всіх виборчих округах	9
3	Кількість комітетів, які зареєстрували окружні списки щонайменше в половині виборчих округів	13
4	Кількість комітетів, які зареєстрували окружні списки в одному виборчому окрузі	4
5	Кількість усіх зареєстрованих списків	594

Табл. 4. Подача окружних списків, вибори до Сейму–2007

1	Кількість комітетів, які зареєстрували окружні списки	10
2	Кількість комітетів, які зареєстрували окружні списки у всіх виборчих округах	7
3	Кількість комітетів, які зареєстрували окружні списки щонайменше в половині виборчих округів	7
4	Кількість комітетів, які зареєстрували окружні списки в одному виборчому окрузі	2
5	Кількість усіх зареєстрованих списків	296

Відзначимо, що польське суспільство не надто прихильно поставилося до пропозицій виборчих комітетів виборців. У 2005 році лише один комітет виборців "Суспільні рятівники" ("Społeczni Ratownicy") зміг зібрати голоси на свою підтримку, але маючи 982 голоси (0,01% від дійсних голосів), не провів свого кандидата до Сейму. На виборах 2007 року "непартійні" комітети взагалі не мали підтримки поляків. Хоча у виборах 21 жовтня 2007 року до Сейму сьомого скликання, крім виборчих комітетів партій, узяли участь чотири виборчі комітети виборців – Список Пяста (Piast), "За життя і Вітчизну" ("Pro Vita Et Patria"), Список Даріуша Єдліни (Dariusz Jedlina) і "Менше податків!" ("Mniej podatków!"), жодному з них не вдалося провести свого кандидата. Та в контексті нашої оцінки важливо, що громадянам створено умови реалізувати пасивне виборче право в рамках пропорційної виборчої системи. Самовисування в пропорційній системі, як засвідчує практика Польщі, може реалізуватися через подання списків "незалежних" кандидатів нарівні з кандидатами від партій. При цьому в списку може бути лише один кандидат, кандидатуру якого подає виборчий комітет, і лише в одному виборчому окрузі. Принципово важливим при оцінюванні електоральних можливостей для самовисуванців є створення державою умов для того, аби кожен охочий

міг випробувати свої сили у боротьбі з партіями. Рівень конкурентності для партій і для кандидатів-самовисуванців (через виборчі комітети) однаковий.

Спосіб голосування полягає у позначенні у виборчому бюлетені значком X імені бажаного кандидата. Якщо таку позначку поставлено навпроти двох і більше кандидатів, то бюлетень вважається дійсним, а комісія зараховує преференцію тому кандидатові, ім'я якого йде першим у списку⁷⁵.

Для підбиття підсумків голосування окружна комісія визначає кількість голосів за список кожного суб'єкта виборів. Так, у статті 166 закону *"Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща"* зазначено, що окружна виборча комісія здійснює поділ мандатів, кількість яких, нагадаємо, встановлюється для кожного округу спеціально залежно від кількості виборців, між окружними списками у такий спосіб:

- 1) кількість дійсних голосів, відданих за кожен із цих списків у виборчому окрузі, ділиться по черзі на 1; 2; 3; 4 і подальші наступні числа аж до моменту, коли з отриманих таким чином часток вдасться упорядкувати стільки цілих найбільших чисел, скільки мандатів розподіляється між цими списками;
- 2) кожен список отримує стільки мандатів, скільки найбільших цілих чисел припадає йому з ряду часток, визначеного у такий спосіб⁷⁶.

У польському законодавстві з 12 квітня 2001 року фігурує метод дільників Д'Ондта⁷⁷, який діє в інтересах великих виборчих суб'єктів (для Польщі, повторимо, йдеться про комітети виборців, партій, національних меншин). До 2001 року поляки застосовували метод Сент-Лаге – метод "вищого середнього", за яким у вигіднішому становищі опиняються середні та дрібні партії.

Що ж до отримання мандатів окремими кандидатами, тобто розподілу мандатів усередині регіонального списку, то їх, зрозуміло, за преференційного методу й пропорційної системи отримують ті кандидати з кожного списку (який, у свою чергу допущено до розподілу мандатів), кот-

⁷⁵ Ordynacja wyborcza... – Art. 160.

⁷⁶ Там само. – Art. 166.

⁷⁷ Про вплив різних методів підрахунку голосів на розподіл мандатів див. параграф 3 цього розділу "Місце партій у системі легітимації влади в Україні".

рих підтримали найбільше. Так, у статті 167 виборчого закону зазначається, що "мандати, які припадають даному окружному списку, отримують кандидати відповідно до отриманої кількості голосів". "Якщо двоє або більше кандидатів дістали однаково голосів, які уповноважують отримати мандат із даного списку, першість визначає більша кількість територіальних осередків голосування, в яких один із кандидатів отримав більше голосів. А якби кількість цих територіальних осередків була однаковою, першість визначає жеребкування, проведене головою окружної виборчої комісії у присутності її членів, а також довірених осіб списку; відсутність довіреної особи не призупиняє жеребкування. Перебіг його враховується в протоколі результатів виборів. Порядок проведення жеребкування визначає Національна виборча комісія"⁷⁸.

Загальний порядок установалення результатів виборів

Крок 1 (стаття 162 *"Про вибори до Сейму Республіки Польща і Сенату Республіки Польща"*). Територіальна виборча комісія рахує:

- 1) кількість виборців, уповноважених до голосування;
- 2) кількість виборців, яким видано бюлетені для голосування;
- 3) кількість бюлетенів, вийнятих з урни, в тому числі:
 - а) кількість недійсних бюлетенів;
 - б) кількість дійсних бюлетенів;
- 4) кількість недійсних голосів із дійсних бюлетенів до голосування;
- 5) кількість дійсних голосів із дійсних бюлетенів, відданих разом за всі списки кандидатів;
- 6) кількість дійсних голосів із дійсних бюлетенів, відданих за окремі списки кандидатів;
- 7) кількість дійсних голосів із дійсних бюлетенів, відданих за окремих кандидатів.

Крок 2 (статті 163–164 закону *"Про вибори до Сейму..."*). Окружна комісія, яка встановлює результати голосування в окрузі, перевіряє протоколи, зводить дані докупи і передає Національній виборчій комісії дані про:

- 1) кількість дійсних голосів із дійсних бюлетенів, відданих разом за всі списки кандидатів;
- 2) кількість дійсних голосів із дійсних бюлетенів, відданих за окремі списки кандидатів;
- 3) кількість дійсних голосів із дійсних бюлетенів, відданих за окремих кандидатів.

⁷⁸ Ordynacja wyborcza... – Art. 167.

Крок 3 (стаття 165 закону *"Про вибори до Сейму..."*). Державна виборча комісія встановлює попередні результати виборів. Вона рахує загальну кількість дійсних голосів у масштабах цілої країни і допускає до поділу мандатів в округах тільки ті окружні списки, що отримали не менше 5% голосів (8%, якщо комітет коаліційний) у масштабі країни (стаття 133, параграф 1). Від необхідності долати цей бар'єр, як ми вже зазначали, звільняються окружні списки комітетів національних меншин (стаття 134, параграф 1).

Крок 4 (статті 166–170 закону *"Про вибори до Сейму..."*). Окружна виборча комісія розподіляє мандати і складає протокол, до якого включає:

- 1) кількість виборців, уповноважених до голосування;
- 2) кількість виборців, яким видано бюлетені до голосування;
- 3) кількість бюлетенів, вийнятих з урни, в тому числі:
 - а) кількість недійсних бюлетенів;
 - б) кількість дійсних бюлетенів;
- 4) кількість недійсних голосів;
- 5) кількість дійсних голосів, відданих за кожен із окружних списків;
- 6) кількість мандатів, що припадають на кожен окружний список;
- 7) кількість дійсних голосів, відданих за окремих кандидатів кожного з окружних списків, а також прізвища й імена обраних депутатів із кожного окружного списку. Відправляє протоколи до національної виборчої комісії.

Крок 5 (статті 171–172 *"Про вибори до Сейму..."*). Національна виборча комісія перевіряє дані окружних комісій і оголошує зведені результати голосування, встановлені окружними виборчими комісіями.

Збагнувши на прикладі Польщі основні принципи організації виборчого процесу на засадах загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні в рамках пропорційної виборчої системи з преференційним голосуванням, розгляньмо стисло, як реалізуються виборчі права громадян у **Молдові**, де також застосовується пропорційна виборча система, і яка її електоральна формула.

На відміну від Польщі, де застосовують преференційне голосування в 41 територіальному окрузі, в Молдові діє правило жорстких списків у загальнодержавному окрузі. Але, на противагу Україні, розширено коло суб'єктів, котрі мають право висувати кандидатів, та забезпечено право-

ві можливості для участі незалежних кандидатів. Виборчі процедури у цій країні закріплено *Кодексом про вибори Республіки Молдова*⁷⁹.

Парламент обирають на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням і за вільного волевиявлення на чотири роки. Вибори проводяться в одному загальнонаціональному окрузі, де обирають 101 депутата⁸⁰. Кандидатами можуть бути всі громадяни Молдови, які досягли 18 років, володіють правом голосу і відповідний час проживають у країні.

Висувати кандидатів у депутати парламенту можуть партії та інші суспільно-політичні організації, зареєстровані в установленому порядку до виборів. Балотуватися можуть і незалежні кандидати⁸¹. На підтримку незалежних кандидатів (і лише їх) необхідно зібрати підписи від 2000 до 2500 осіб, що мають виборче право. Збирати підписи можуть як самі кандидати, так і уповноважені ними особи, а також члени ініціативних груп, які висувають або підтримують кандидата.

На дату реєстрації списків кандидатів до них має бути включено не менш як 51 кандидата (це 50% плюс один кандидат від загальної кількості депутатів на даний час) і не більше ніж 101, тобто стільки, скільки місць у парламенті, плюс два "резервних" (стаття 79 *Кодексу про вибори Республіки Молдова*).

Відповідно до статті 48 *Кодексу*, до виборчого бюлетеня вносять інформацію про суб'єктів виборів, яких обирають в окрузі (прізвище, ім'я, рік народження, професія або рід занять, посада і місце роботи, назва партії або суспільно-політичного об'єднання, яке висунуло список кандидатів чи окремого кандидата, а також, за бажання кандидата, символ або знак того об'єднання чи партії).

Ім'я незалежного кандидата вносять до бюлетеня в окремому прямокутнику, де зазначено його прізвище та ім'я і є помітка "Незалежний кандидат" (ст. 83 *Кодексу*).

⁷⁹ Codul electoral від 21 листоп. 1997 р. зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.e-democracy.md/files/elections/gagauzia2006/electoral-coduro.pdf>>

⁸⁰ Там само. – Art. 73.

⁸¹ Там само. – Art. 41.

Конкурентів на виборах вносять до бюлетенів у порядку жеребкування, яке проводить виборний орган (ЦВК).

Праворуч від прямокутника, в якому розміщено цю інформацію, друкується коло, в якому виборець поставить штамп "Votat"⁸². Виборець має один голос і голосує лише за одного конкурента на виборах. Кола біля інших прямокутників мають залишатися чистими⁸³.

Загальний порядок установалення результатів виборів

Підрахунок голосів здійснюється відповідно до статті 56 *Кодексу*. Члени дільничної комісії розкладають бюлетені залежно від імені кандидата, навпроти якого поставлено штамп "Votat". Недійсні бюлетені не сумуються до дійсних. Дільнична комісія вносить дані про кількість голосів, набраних кожним кандидатом, до спеціального бланку. Перед внесенням остаточних даних представники кандидатів мають можливість пересвідчитися у правильності даних, наведених у спеціальному бланку, після чого остаточний бланк передають до вищої інстанції.

У протоколі дільничної виборчої комісії, відповідно до статті 58 *Кодексу*, зазначають:

- а) кількість виборців, внесених до списків виборців;
- б) кількість виборців, внесених до додаткових списків;
- в) кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені;
- г) кількість виборців, які взяли участь у виборах;
- г) число, яке відбиває різницю між кількістю виборчих бюлетенів, отриманих виборцями, і кількістю виборців, які взяли участь у голосуванні;
- д) кількість виборчих бюлетенів, визнаних недійсними;
- е) кількість дійсних голосів, поданих за кожного з кандидатів;
- е) кількість дійсних голосів;
- ж) кількість виборчих бюлетенів, отриманих дільничним виборчим бюро;
- з) кількість невикористаних і погашених виборчих бюлетенів.

Підсумки виборів (стаття 60 *Кодексу*) підбивають на основі даних про:

- а) кількість виборців, внесених до списків виборців;
- б) кількість виборців, внесених до додаткових списків;

⁸² Codul... – Art. 48.

⁸³ Там само. – Art. 54.

- в) кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені для голосування;
- г) кількість виборців, які взяли участь у голосуванні;
- г) число, яке відбиває різницю між кількістю виборчих бюлетенів, отриманих виборцями, і кількістю виборців, які взяли участь у голосуванні;
- д) кількість виборчих бюлетенів, визнаних недійсними;
- е) кількість дійсних голосів, поданих за кожного з конкурентів;
- є) кількість дійсних голосів;
- ж) кількість віддрукованих виборчих бюлетенів.

Після отримання всіх протоколів із результатами підрахунку голосів у всіх округах ЦВК підбиває підсумки підрахунку дійсних голосів, поданих за кожну партію або суспільно-політичну організацію, аби встановити, чи подолали вони виборчий бар'єр у 6%. Суб'єкти, які його не подолали, не допускаються до розподілу мандатів. Останні розподіляють за методом дільників: кількість дійсних голосів, поданих за кожного суб'єкта (крім незалежних кандидатів), ділиться на 1, 2, 3 до цифри, що відповідає кількості мандатів парламенту. З результатів ділення і кількості дійсних голосів, поданих за незалежних кандидатів, вибирається у порядку зменшення стільки чисел, скільки мандатів необхідно розподілити. Кількість вибраних у такий спосіб чисел, якими володіє партія чи суспільно-політична організація, відповідає кількості мандатів, що їм розподіляються.

Незалежного кандидата вважають обраним, якщо кількість дійсних голосів за нього перевищує 3%.

ЦВК розподіляє мандати між конкурентами на виборах у порядку внесення їх до списків. Якщо на останній нерозподілений мандат претендують кілька конкурентів з однаковою кількістю дійсних голосів, проводиться жеребкування. Якщо партія (суспільно-політична організація) здобула більше мандатів, ніж було представлено кандидатів у її списку, то залишок чисел у порядку зменшення в списку замінюють на числа в порядку зменшення у списках інших суб'єктів (крім незалежних). Якщо у списку не було резервних кандидатів, а мандати отримано, то вільні мандати переходять до інших конкурентів відповідно до списку в порядку зменшення чисел. У разі, якщо звільняється мандат, отриманий незалежним кандидатом, заступання вакансії здійснюється шляхом відновлення голосів у порядку зменшення чисел, виключення числа, яке відповідає даному кандидату, і включення наступного числа.

Отже, виборча модель Молдови, яка за класифікацією визначається як пропорційна і реалізується в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за закритими списками, дає змогу водночас забезпечувати представництво через самовисування. Це підтверджується даними про склад парламенту Молдови⁸⁴. Так, у парламенті 16-го скликання, обраному у 2005 році, працювало 55 представників Комуністичної партії Молдови, сім – Християнсько-демократичної народної партії, 11 депутатів Демократичної партії Молдови, 13 депутатів Альянсу "Молдова Ноастре" і 15 депутатів, що пройшли процедуру самовисування. Тобто кількість незалежних депутатів зіставна з кількістю депутатів у фракціях ряду політичних сил.

Корекція виборчої системи, а конкретніше – організації висунення та голосування – неодмінно передбачає корекцію інших процедур. Зокрема, важливо узгодити процедури з організацією голосування в закордонному виборчому окрузі та організацією агітації в округах. Поширеною є практика, за якої громадяни держав, які голосують у закордонному виборчому окрузі, віддають свої голоси за кандидатів, списки яких висувуються у столичному окрузі. Наприклад, у Польщі це округ Варшава-1, у Латвії – Ризький виборчий округ.

Неоднаковою в різних країнах є *практика фінансового сприяння кандидатам* із боку держави. Так, у Молдові держава не лише не висуває вимогу до кандидатів сплачувати грошову заставу, а навпаки – сама безвідсотково кредитує учасників виборів. Таке кредитування надається окремо від тих коштів, що їх залучають кандидати. Відповідно до статті 37 *Кодексу про вибори Республіки Молдова*, отримання безвідсоткових кредитів із бюджету держави здійснюється через фінансового уповноваженого, якого призначає конкурент (тобто суб'єкт висунення) на виборах. Ним може бути як фізична, так і юридична особа, зареєстрована міністерством фінансів; саме воно несе відповідальність разом із конкурентом. Отримані кредити погашає держава. Обсяг цих коштів залежить від кількості дійсних голосів, які отримує суб'єкт висунення в окрузі. Йдеться про грошову суму, одержану шляхом ділення обсягу кредиту на кількість виборців, які взяли участь у голосуванні, а потім множення

⁸⁴ Кількість депутатів, що обиралися в останні скликання (12-16), варіюється залежно від законодавства, і фіксується тенденція до зменшення складу парламенту Молдови. Так, у парламенті 12-го скликання було 380 депутатів, 13-го – 104 депутата. В парламенті 14-го, 15-го і 16-го скликанні – 101 депутат.

отриманого числа на кількість дійсних голосів, поданих за відповідного конкурента.

Ті суб'єкти, що набрали менше 3% (тобто вдвічі менше, ніж виборчий бар'єр) голосів, а також необрані незалежні кандидати у двомісячний термін повинні повернути надані кредити. А решта суб'єктів повертають їх через чотири місяці. Така практика сприяє усім охочим балотуватися, особливо підтримуючи тих, хто має незначні фінансові ресурси, й водночас витрати не лягають на держбюджет. Публічні ЗМІ мають безкоштовно надавати суб'єктам виборів певний (установлений ЦВК) обсяг телефіру.

Детально розглянувши базові виборчі процедури у країнах – сусідках України, де діє пропорційна виборча система, бачимо, в який спосіб ці держави розкрили потенціал пропорційного переведення голосів у мандати, забезпечивши умови для становлення партійної системи та зберігши можливості для реалізації виборчих прав громадян. Водночас демократичнішим порівняно з системою *жорстких* списків є підхід із застосуванням *гнучких* списків, адже він відкриває шлях до персоніфікації виборчого процесу, а уможливлення висувати кандидатів позапартійним утворенням і незалежним кандидатам забезпечує належний рівень вираження суспільних інтересів і головне – підтверджує готовність держави надавати умови для представництва.

Один із варіантів пропорційної преференційної системи – це коли отримання мандатів депутатів гарантують певним представникам списку. Як правило, це керівництво партії або люди, визнані партією (чи іншим суб'єктом виборів) корисними. Такий підхід дістав назву "*напівжорстких*" (або "*напіввідкритих*") списків. Для України його пропонують деякі зареєстровані у Верховній Раді законопроекти⁸⁵. На думку їх авторів, перехід від жорстких списків варто "пом'якшити" запровадженням особливих умов для партійного керівництва. Законодавці пропонують зберегти за партіями засоби впливу на порядок проходження кандидатів у депутати від партій. Так, на їхню думку, на відсутність оцінок виборців заслуговують перші п'ять кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії у загальнодержавному окрузі, яка пододала виборчий

⁸⁵ Проект закону "Про вибори народних депутатів України", реєстр. №3366 / (авт. В. Каськів, Ю. Мірошніченко, А. Шевченко, Є. Суслів) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/-zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33664>

бар'єр. Саме цих перших п'ять уважатимуть обраними депутатами незалежно від кількості поданих за них голосів в округах (навіть якщо таких голосів подано менше за кількість, яка дорівнює виборчій квоті територіального виборчого округу).

Такий варіант преференційної пропорційної системи також має місце у практиці легітимзації влади і здатен відіграти компромісну роль під час погодження змін виборчої моделі, оскільки враховує інтереси партійної бюрократії, лідерів та менеджерів.

В) Доступ жінок до ухвалення політичних рішень

Ця позиція стосується умов для рівного доступу жінок і чоловіків до ухвалення політичних рішень, зокрема, через доступ до політичних посад. Тут виборче законодавство відіграє ключову роль, адже закон *"Про забезпечення рівних прав жінок і чоловіків"* від 8 вересня 2005 року містить правові гарантії доступу жінок до посад у системах державного управління та місцевого самоврядування.

Щодо виборчого процесу стаття 15 вищезгаданого закону фіксує факт (чи вимогу), що політичні партії, виборчі блоки під час висунення кандидатів у народні депутати України в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі передбачають представництво жінок і чоловіків у відповідних виборчих списках, водночас не визначаючи процедури такого механізму. Закони *"Про вибори народних депутатів України"* від 25 березня 2004 року і *"Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів"* від 6 квітня 2004 року не виважені з точки зору механізмів рівності. На практиці пропорційний принцип представництва не корелює з гендерно виваженою рівновагою.

Табл. 5. Представництво жінок у Верховній Раді України

1-е скликання	1990 (СРСР)	мажоритарна	3%	13 осіб
2-е скликання	1994	двотурова система абсолютної більшості	5,7%	25 осіб
3-є скликання	1998	мішана система	8,1%	36 осіб
4-е скликання	2002	мішана система	5,1%	23 особи
5-е скликання	2006	пропорційна система	8,7%	39 осіб
6-е скликання	2007	пропорційна система	7,6%	34 особи

Існують підходи до формування виборчого законодавства, рекомендовані Декларацією до участі жінок у виборах Венеціанської комісії від 2006 року, а саме: забезпечити формування списків кандидатів шляхом чергування, а також відмовити в реєстрації списків, у яких не дотримано такого принципу.

В Україні ці моменти не враховано у виборчому процесі, хоча цілком можливо забезпечити квотування місць для жінок або на рівні вимог до партій, або до їх виборчих списків, або в парламенті. Можливим способом забезпечити представництво є створення специфічних виборчих умов для організацій, що працюють в інтересах жінок. Така мета є важливою з огляду на взяті Україною в рамках програми ООН "Цілі розвитку тисячоліття"⁸⁶ зобов'язання досягти до 2015 року співвідношення жінок і чоловіків в органах влади (в т. ч. представницької) на рівні не менш як 30 на 70.

Вивчення питання та підготовка у разі потреби пропозицій щодо внесення змін до виборчого законодавства і закону "Про політичні партії в Україні" від 5 квітня 2001 року стосовно впровадження гендерних квот як тимчасових спеціальних заходів з утвердження рівності прав жінок і чоловіків передбачено також Державною програмою з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві до 2010 року⁸⁷, але проектів рішень з урегулювання зазначеного аспекту поки немає.

У лютому 2008 року Верховна Рада прийняла за основу законопроект "Про внесення змін до деяких законів України" (щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у виборчому процесі)⁸⁸, покликаний усунути дисбаланс між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати права. Новації полягають у пропозиції представляти у кожній п'ятірці виборчого списку як чоловіків, так і жінок. Разом із тим нормами проекту не передбачено механізму реалізації запропонованих зако-

⁸⁶ Цілі розвитку тисячоліття / Сайт інформаційно-просвітницької кампанії "Україна-2015. Цілі розвитку тисячоліття" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.ukraine2015.org.ua/about>>

⁸⁷ Постанова Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2006 р. "Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року" / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1834-2006-%EF>>

⁸⁸ Проект закону "Про внесення змін до деяких законів України" (щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у виборчому процесі) / (авт. *О. Бондаренко, М. Томенко*) / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31114>

нодавчих новацій, незрозуміло, чому контроль за дотриманням цієї вимоги здійснюють виборчі комісії, і не вписано правові санкції за невиконання цих норм. Тому можна стверджувати, що зазначений законопроект має певною мірою декларативний характер.

Тим не менш, завдання забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків у виборчому процесі не втрачає актуальності. Можливим на даному етапі механізмом є запровадження позитивної дискримінації та покладання відповідальності за недотримання вимог законодавства на орган реєстрації кандидатів – Центральну виборчу комісію.

Г) Забезпечення представництва національних меншин

Ідеться про умови представленості в парламенті національних меншин, що, як правило, здійснюється через їх організації. Українське виборче законодавство не опікується створенням спеціальних процедур для організацій національних меншин. Водночас захист останніх та забезпечення умов для їх представництва в національному парламенті є одним із дієвих способів розв'язання проблем меншин.

Утім, у контексті забезпечення прав меншин у виборчому процесі Венеціанська комісія, визнаючи таку потребу, вказує на ваду, пов'язану з необхідністю кандидатам *de jure* і виборцям *de facto* виявляти їхнє етнічне походження. Але тут питання слід розглядати, скоріше, з точки зору переваг, що їх отримує меншина. До того ж організації меншин реєструють незалежно від виборчого процесу.

Найрезультативнішим кроком у цьому контексті є *гарантування* представництва. Відомо, наприклад, що у Словенії держава резервує по одному мандату в парламенті для угорської та італійської меншин.

Варіантом представництва є встановлення так званих персональних округів, де право голосу отримують лише ті особи, які є представниками якогось із етносів.

Для України з її багатою етнічною картою та далеким від задовільного станом реалізації прав національних меншин питання забезпечення їх представництва є не менш важливим, аніж для інших країн Європи. Попри те, що закон "*Про політичні партії в Україні*" від 5 квітня 2001 року не містить заборони на створення партій за етнічною ознакою, і такі в

різний час створено⁸⁹, жодній із них не вдавалося провести своїх представників до парламенту, хоча такий прецедент зафіксовано на місцевому рівні. У 2006 році обидві українські "угорські" партії – КМКС Партія угорців України та Демократична партія угорців України, створені за рік до того, почали працювати в Закарпатській обласній раді.

У рамках пропорційної системи корисною для адаптації варто визнати описану вище виборчу практику Польщі, стисло представлену в цьому виданні, та Німеччини, які *сприяють* представництву меншин у виборчому органі. Держава надає організаціям меншин право висувати своїх кандидатів, при цьому позбавляючи їхні виборчі списки необхідності долати виборчий бар'єр.

До того ж у разі застосування преференційного голосування виборець може надати перевагу знайомому йому представникові національної меншини. Ризик протилежної дії зумовлений обставинами, що лежать поза межами виборчої процедури.

На спеціальний розгляд, як видається, заслуговує проблематика забезпечення представництва інших автохтонних народів нашої держави, крім українців, – караїмів, кримчаків і кримських татар. Інтереси цих народів (які чомусь повсюдно мають за національні меншини, а закону, який би в юридичній формі регулював їх інший статус, немає) мусять враховуватися в державній політиці і поза виборчим процесом, зважаючи на особливості ситуації, потреби та нечисельність⁹⁰. Очевидно, що саме остання обставина стає на заваді "звичайним" способам розв'язання питань представництва, тому дискурс довкола цієї проблеми мусить включити оцінку доцільності персональних округів для представників цих народів.

⁸⁹ Наприклад, у 1993 р. Слов'янська партія (голова Олександр Базилюк), у 1997 р. Партія мусульман України (голова Рашид Брагін. Нині партія перебуває у стані ліквідації), у 2005 р. КМКС Партія угорців України (голова Микола Ковач) та Демократична партія угорців України (голова Іштван Гайдош), у 2006 р. Соціал-патріотична асамблея слов'ян (голова Едуард Коваленко).

⁹⁰ За даними перепису населення України 2001 р., кількість кримчаків становила 0,4 тис. осіб, караїмів – 1,2 тис., кримських татар – 248,2 тис. Див. : Інформаційно-статистичний матеріал Державного комітету України у справах національностей та міграцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=47955&cat_id=47904>

3. Місце партій у системі легітимації влади в Україні

Цей сегмент виборчої системи є надзвичайно обсяговим і вагомим, оскільки йдеться фактично про тих колективних політичних суб'єктів, на які відповідно до українського законодавства покладено місію формування і вираження політичної волі громадян. Не маючи можливостей оглянути весь спектр сегмента, зупинимось лише на питанні забезпечення рівності партій у виборчому процесі.

З цього погляду українське виборче законодавство слід класифікувати як таке, що містить норми, які дещо обмежують рівні можливості парламентських і позапарламентських партій. Наприклад, останні статтею 24 закону "Про Державний реєстр виборців"⁹¹ від 22 лютого 2007 року позбавлені рівних із парламентськими партіями можливостей отримати електронну копію бази даних Реєстру виборців. Відповідно до зазначеної статті, електронна копія не пізніш як за 60 днів до дня голосування на будь-яких виборах і референдумі надається розпорядником Реєстру представникові політичної партії, що має свою фракцію у поточному скликанні Верховної Ради України. Таку копію має право отримати також партія, що входить до складу блоку, який має свою фракцію у поточному скликанні Верховної Ради України. За письмовим дозволом розпорядника Реєстру політична партія може самостійно виготовити по одній вторинній електронній копії кожної окремої частини бази даних Реєстру. Партії, які не пройшли до парламенту, позбавлені такої можливості, що, безумовно, ставить їх у нерівні умови. Тим часом доступ до інформації про виборців партії використовують для здійснення різних форм агітації, зокрема, поштових розсилок, роздачі подарунків, що "збагачує" їх електоральний ресурс.

У виборчому процесі парламентські партії широко користуються наданими законодавством перевагами:

- при поверненні грошової застави. Для реєстрації у виборчому процесі партія перераховує заставу ЦВК, і тим, що беруть участь у розподілі мандатів, ці кошти повертають. Відповідно до чинного законодавства ця сума становить 2 тисячі мінімальних зарплат. Фактично на останніх – позачергових – парламентських виборах 2007 року вона сягала 880 тисяч гривень за курсу долара США до гривні (5,05).

⁹¹ Закон "Про Державний реєстр виборців" від 22 лют. 2007 р. // Голос України. – 27 берез. 2007 р. / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=698-16>>

Отже, кожна партія для реєстрації тоді мусила внести близько 174 тисяч 257 доларів США;

- при відшкодуванні коштів, витрачених партією на передвиборчу агітацію. Відповідно до статті 17-4 закону "Про політичні партії в Україні" та статті 98 закону "Про вибори народних депутатів України"⁹² партії, що пройшли до парламенту, отримують право на відшкодування з державного бюджету коштів, витрачених на проведення агітаційних заходів у розмірі, що не перевищує 100 тисяч мінімальних зарплат (у 2007 році було відшкодовано за участь у виборах 2006 року 126 мільйонів 854 тисячі гривень, за участь у виборах 2007 року – 185 мільйонів 984 тисячі гривень);
- до складу окружних виборчих комісій неодмінно включають представників партій, що мають парламентську фракцію, представників інших партій – за жеребкуванням (стаття 27 закону "Про вибори народних депутатів України");
- при розподілі мандатів, коли в ході перерозподілу бонусу голосів застосовується формула на основі найбільших залишків, що діє на користь більших партій. У тих суспільствах, де однією із цілей виборчого законодавства є підтримка партійної конкуренції, застосовуються формули перерозподілу бонусу, що забезпечують притік голосів партіям, які набрали меншу кількість голосів, але подолали бар'єр, або й тим, яким для подолання бар'єра бракує якогось відсотка (величина його має конвенціональний характер).

Варто усунути також дискримінаційну стосовно нових партій норму, згідно з якою право участі у виборах мають лише партії, зареєстровані державним органом реєстрації не менш як за 365 днів до виборів (стаття 10 закону "Про вибори народних депутатів України". Партія, і на це звертає увагу Венеціанська комісія⁹³, мусить доводити свою спроможність у виборчих кампаніях, а не залежати від волі адміністративного органа (в даному разі – Міністерства юстиції), тим паче, що висунення кандидатів відбувається у термін менший, ніж 365 днів.

⁹² Дію цих норм названих законів у 2008 році було припинено законом "Про Державний бюджет України на 2008 рік" по 31 груд. 2008 р. Аналогічне стосується змісту ст. 17-1 закону "Про політичні партії в Україні" від 5 квіт. 2001 р., у якій ідеться про фінансування державою статутної діяльності парламентських партій (у т. ч. у складі блоку партій): з часу запровадження у 2005 р. державного фінансування статутної діяльності партій внесенням змін у закон щороку дію цієї норми припиняли.

⁹³ Висновок Європейської комісії "За демократію через право" (Венеціанська комісія) щодо Закону України "Про вибори народних депутатів України". Страсбург, 2 берез. 2006 р. у: Європейський демократичний доробок... – 340 с.

Питання про місце партій у виборчому процесі має інший вимір, пов'язаний із політичними консеквенціями виборчої системи⁹⁴, а саме – впливом виборчої моделі на розподіл мандатів і – далі – на дизайн партійної системи. Він реалізується через механізм висунення (право висунення надається лише партіям чи й блокам партій) та через механізм розподілу мандатів. Залежно від виду механізму, тобто методу розподілу мандатів, може змінитися кількість місць у представницькому органі для партій⁹⁵.

Скільки місць має отримати кожна партія залежно від підсумків виборів? Розгляньмо, як саме змінюється розподіл мандатів за застосування різних підходів, із-поміж яких вирізняють два: метод квот і метод дільників.

Метод дільників Д'Онда (за яким розподіляють мандати під час виборів до Сейму Польщі має формулу $V/S+1$ (2, 3, 4...), де V – кількість голосів, відданих виборцями за список, S – кількість мандатів, що розподіляється в окрузі, а S – кількість отриманих мандатів, де дільники визначаються як цілі числа. Перший крок $S = 0$.

Припустімо, в окрузі розподіляється вісім мандатів, і списки кандидатів подали вісім суб'єктів виборів. Як бачимо з табл. 6, кожен список одержує одне місце, кратне кількості отриманих голосів. Список А з його 680 тисячами голосів одразу отримує мандат. Другий мандат дістає список В, у якого 560 тисяч голосів, що більше, аніж залишок у 340 тисяч у списку А, що не дозволяє останньому відразу здобути другий мандат.

⁹⁴ Класичними у цьому сенсі є публікації в збірці: Grofman B. (Ed.), Lijphart A. (Ed.). *Electoral Laws and Their Political Consequences*. – New York. – 1986.

⁹⁵ Літератури, де досліджено дві групи методів розподілу мандатів – методи дільників і методи квот, – не менше, ніж праць, присвячених аналізу виборчих моделей загалом. Тим, хто цікавиться питанням, можна скористатися посиланням [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.wahlrecht.de/verfahren/index.html>>

Також див. : *Иванченко А., Кынев А., Любарев А.* Пропорциональная избирательная система в России : История. Современное состояние. Перспективы / А. Иванченко, А. Кынев, А. Любарев / Сайт Независимого института выборов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <<http://www.vibory.ru/Publikat/PES/soderzh.htm>>

Табл. 6. Метод ділянок Д'Ондта

	Список А	Список В	Список С	Список Д	Список Е
Голоси	680 000	560 000	320 000	120 000	30 000
Мандат 1	680 000	560 000	320 000	120 000	30 000
Мандат 2	340 000	560 000	320 000	120 000	30 000
Мандат 3	340 000	270 000	320 000	120 000	30 000
Мандат 4	226 666	270 000	320 000	120 000	30 000
Мандат 5	226 666	270 000	160 000	120 000	30 000
Мандат 6	226 666	186 666	160 000	120 000	30 000
Мандат 7	170 000	186 666	160 000	120 000	30 000
Мандат 8	170 000	140 000	160 000	120 000	30 000
Загалом мандатів	4	3	1	0	0

Застосування *квоти Томаса Хейра (природної квоти) та методу найбільших залишків* за такої самої кількості голосів, узятих списками суб'єктів виборів, і за такої ж кількості мандатів (місць у парламенті) електорально найуспішнішій партії дало б стільки мандатів, скільки й тій, що мала менше підтримки, а список суб'єкта D, на відміну від попереднього випадку, здобув би мандат. Формула квоти Т. Хейра V/N , де V – загальна кількість голосів, N – загальна кількість розподілених мандатів.

Табл. 7. Квота Т. Хейра

Списки суб'єктів виборів	Список А	Список В	Список С	Список Д	Список Е	Разом
Голоси	680000	560000	320000	120000	30000	1710000
Кількість розподілених мандатів						8
Вартість мандата	3,18	2,61	1,49	0,56	0,14	213 750
Автоматичні мандати	3	2	1	0	0	6
Залишок	0,18	0,61	0,49	0,56	0,14	
Місця відповідно до найбільшого залишку	0	1	0	1	0	2
Загалом місць	3	3	1	1	0	8

Відмінності між цими підходами полягають у тому, що в квоті (у даному разі – Т. Хейра) за основу береться загальна кількість голосів виборців, а за методу дільників (у нашому прикладі Д'Ондта) – кількість голосів виборців, які проголосували за кожен список. Квота означає фіксований мінімум голосів, необхідний для отримання одного мандата (в нашому прикладі з квотою Т. Хейра – 213 тисяч 750 голосів). Ділячи голоси на мандати, ми отримуємо дробове число, але дробового депутата до парламенту обрати неможливо. Тому при застосуванні квотного підходу постає питання про розподіл залишків голосів, що утворюються після кількарязового (або одноразового) "вбирання" квоти голосами, взятими партією. Тож як розподілити решту місць? У даному прикладі це зроблено за принципом найбільшого залишку. Той список, у якого залишився найбільший залишок, отримує мандат передусім. При застосуванні методу дільників Д'Ондта всі місця розподіляються за квотою в бік зменшення. Зменшення квоти у цьому разі дозволяє малим партіям отримати місця: і список С із 320 тисячами голосів, і список D з 120 тисячами отримують по місцю в парламенті.

В Україні також застосовується квота Т. Хейра з розподілом решти ("позаквотних") голосів через найбільший залишок. Як зазначено у статті 96 закону "Про вибори народних депутатів України" від 25 березня 2004 року, виборча квота, тобто кількість голосів виборців, необхідних для отримання одного мандата, обчислюється шляхом ділення сумарної кількості голосів виборців, поданих за списки партій, що подолали виборчий бар'єр (нині 3%), на кількість депутатських мандатів (тобто кількість депутатів Верховної Ради України, а це 450). Кількість голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку цієї партії (блоку), ділиться на виборчу квоту. Ціла частина отриманого числа становить кількість депутатських мандатів, що їх отримають кандидати у депутати від цієї партії (блоку). Партії (блоки), виборчі списки від яких мають більші порівняно з іншими дробові залишки після ділення, отримують по одному додатковому депутатському мандату, починаючи з виборчого списку партії (блоку), що має найбільший такий залишок. Якщо дробові залишки у двох чи більше виборчих списках партій (блоків) однакові, першим додатковий депутатський мандат отримує той виборчий список партії (блоку), за кандидатів у депутати від якої віддано більше голосів виборців. Розподіл додаткових депутат-

ських мандатів завершується після вичерпання загальної кількості мандатів⁹⁶.

На думку таких фахівців, як Рейн Таагепера і Макку Лааксо⁹⁷, більше сприяє розподілу мандатів малим і середнім партіям *метод дільників Сент-Лаге*, що модифікує формулу Д'Ондта й описується формулою $V/2S+1$ (2, 3, 4...), де V – загальна кількість голосів, відданих за список, а S – кількість отриманих мандатів (перший крок $S = 0$). Із формули випливає, що метод дільників Сент-Лаге базується на непарних числах (1, 3, 5...).

Табл. 8. Метод дільників Жан-Андре Сент-Лаге

	Список А	Список В	Список С	Список Д	Список Е
Голоси	680 000	560 000	320 000	120 000	30 000
Мандат 1	680 000	560 000	320 000	120 000	30 000
Мандат 2	226 666	560 000	320 000	120 000	30 000
Мандат 3	226 666	186 666	320 000	120 000	30 000
Мандат 4	226 666	186 666	106 666	120 000	30 000
Мандат 5	136 000	186 666	106 666	120 000	30 000
Мандат 6	136 000	112 000	106 666	120 000	30 000
Мандат 7	97 142	112 000	106 666	120 000	30 000
Мандат 8	97 142	112 000	106 666	40 000	30 000
Загалом мандатів	3	3	1	1	0

Як видно з табл. 8, при застосуванні цього методу більшість місць так само ділять між собою великі політичні сили, проте й електорально слабші мають можливість отримати мандат, що сприяє вирівнюванню представництва. Хоча список суб'єкта А набрав майже вшестеро більше голосів, ніж список суб'єкта D, суб'єкт виборів D здобув один, а суб'єкт виборів А – три мандати. Списки виборчих суб'єктів А і В мають однакову кількість депутатів, хоча кількість голосів виборців суттєво різниться на користь А, і т. д. Розподіл мандатів за цим методом дає змогу

⁹⁶ Закон "Про вибори народних депутатів України" від 25 берез. 2004 р. зі змінами та доповненнями / Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/-main.cgi?nreg=1665-15&p=1239955238900830>>

⁹⁷ Laakso M., Taagepera R. Effective Number of Parties : A Measure with Application to West Europe / M. Laakso, R. Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12(1).

мати представницьку перспективу малим і середнім суб'єктам⁹⁸. Це трохи зменшує монополізацію політичного простору.

Оперування механізмами розподілу мандатів як засобом усунення залишкових голосів значиме: що менший інтервал між дільниками, то суттєвіше відхиляється від принципу пропорційності певна модель виборчої системи. Малі партії зацікавлені у збільшенні квоти, внаслідок чого в них утворюються більші залишки голосів, які дозволяють отримати додатковий мандат.

Перегляд окремих виборчих механізмів, що впливають на структурування парламенту, тип партійної системи та характер міжпартійної кооперації, є важливим для партій, для яких держава має створити рівні умови для конкурентності, адже потенціал у них і без того різний. Особливо суттєвою є оцінка виборчих механізмів для електорально малих (а також позапарламентських) партій. Ті, що планують брати участь у виборах, мають не лише працювати над створенням суспільного попиту на свою політичну силу, а й подбати про належне законодавче забезпечення, яке дозволило б їм мати сприятливіші порівняно з наявними стартові умови за основними параметрами.

Рекомендації

Основний висновок, що випливає з політологічної літератури щодо виборчих систем, такий: ідеальних ("кращих" чи "гірших") виборчих систем не існує. Формування кожної з них у конкретному випадку має відбуватися з огляду на суспільні цілі, що їх треба досягнути, зокрема, через інститут виборів. Надання переваги якомусь набору змінних елементів виборчої системи є питанням вибору цілей, тобто вибору між різними групами доцільності й політичними смислами, а оптимальність виборчої системи визначається на основі узгодження таких цілей.

Виборчу модель слід формувати залежно від того, орган якого рівня обирається. Водночас не варто прагнути вирішити всі суспільні та полі-

⁹⁸ У скандинавських країнах і Болгарії застосовують модифікований метод Сент-Лаге, де першим дільником є не одиниця, а 1,4: 1,4 – 3 – 5

тичні проблеми шляхом приписування виборчим процедурам невластивих, а відтак непосильних завдань суспільного розвитку.

Із точки зору УНЦПД як організації, місією якої є підтримка демократичних перетворень, державна політика України у сфері організації та проведення виборів повинна базуватися на конституційному визнанні ролі народу як джерела влади, відтак, виходити з доцільності, яка формується в полі позицій виборців. Вибори слугують легітимації влади, тому власне виборчі процедури не повинні викликати сумнівів щодо легітимності. Аби пропорційна система функціонувала нормально, необхідно відновити в її рамках демократичні громадянські права і свободи. Як демонструють дані дослідження, пропорційна виборча система має достатньо можливостей для того, щоб не дискримінувати громадян у набутті політичної посади та виборі делегата своїх інтересів.

Визнаючи суспільну необхідність корекції виборчої системи в Україні, відзначимо, що її слід змінювати так, аби зберегти позитив (становлення та окреслення поля ідеологічної компетенції та організаційне оформлення партійного спектра) і мінімізувати негатив (непрозорість виборчої системи, низьку легітимність представницької влади всіх рівнів).

Представницька демократія потребує процедур, які б дозволили суспільному представництву організуватися в умовах якнайбільшої прозорості. При збереженні пропорційної системи як засобу формування адекватного представництва суспільних інтересів, коли надається можливість одночасного представлення як більшостей, так і меншостей, слід перш за все забезпечити усвідомлений вибір. Для цього потрібно надати виборцеві якнайповніший обсяг достовірної інформації про кандидатів у депутати та можливість впливати на персональний добір депутатського корпусу. Як варіант для формування національного парламенту цілком виправдано можна розглядати модель із багатомандатними виборчими округами (магнітудою $N = 10-15$) та преференційним голосуванням.

Слід розуміти, що преференційне голосування в пропорційних системах означає лише вищу міру вибору порівняно з "закритими списками". Як таке воно є кроком уперед, але не здатне компенсувати особливості політичного матеріалу – соціальних груп, які оформилися політично, – в разі виникнення такої потреби. Крім того, преференційне голосування втрачає сенс, якщо партія (або інший колективний суб'єкт) здобуває більше мандатів в окрузі, ніж висунула кандидатів у списку. Преференційне голосування (як і будь-який інший вид голосування) не вільне від

фальсифікацій, якщо поставити їх за мету. Тим не менш, вищий рівень прозорості, який досягається у моделі з преференційним голосуванням, неодмінно спонукатиме партії прискіпливіше добирати кадри, стимулюватиме розвиток внутрішньопартійної демократії, сприятиме окресленню поля ідеологічної компетенції партій та зрештою формуванню системи партійної відповідальності. Самим політичним партіям як невід'ємним інструментам легітимації влади в демократіях варто переоцінити виборчі механізми, що впливають на структурування парламенту, на тип партійної системи та характер міжпартійної кооперації.

Крім того, як свідчать дані нашого дослідження, базовані на практиці застосування моделі з багатомандатними виборчими округами (магнітудою $N = 10-15$) та преференційним голосуванням, ця модель дозволяє забезпечити реалізацію пасивного виборчого права громадянам (права бути обраними) через самовисування, відкриває можливості для адекватного суспільного представництва інтересів національних меншин і забезпечення гендерного паритету на рівні національного парламенту, що є ключем до участі громадян в ухваленні політичних рішень. Цей момент є важливим для України, де по-новому слід поставити питання забезпечення представництва для нечисельних автохтонних народів – караїмів, кримчаків, кримських татар.

Цілком життєздатною для формування національного парламенту є ідея мішаної виборчої системи, яка також дозволить реалізувати механізми участі меншин та забезпечення гендерного паритету, а також дасть громадянам змогу висувати свої кандидатури під час виборчого процесу. Як така мішана виборча система також створює передумови для оновлення депутатського корпусу. Втім, в Україні її розглядають недостатньо, з політичних міркувань, зокрема, побоюючись зменшення керованості депутатського корпусу. Пропозиція повернутися до варіанту 50/50, який існував у 1998-2002 роках, навряд чи слухна в умовах, коли Конституція передбачає формалізацію коаліції парламентської більшості й партійну відповідальність за формування та діяльність уряду. Ця обставина спонукає дослідників до спеціального аналізу відносин, що виникатимуть у межах парламенту, а також між парламентом, з одного боку, і урядом, з другого. В разі прийняття ідеї мішаної виборчої системи варто схвалити такий її варіант, який компенсуватиме ризик нестворення коаліції більшості (якщо не брати до уваги умову, що буде змінено норми Конституції у частині підстав для формування коаліції більшості в парламенті).

Розглядаючи можливі підходи до корекції виборчої системи, необхідно враховувати той очевидний факт, що зміна моделі висування та голосування передбачає узгодження з іншими процедурами організаційного характеру, наприклад, організації голосування в закордонному виборчому окрузі, проведення агітації в округах, фінансування цих етапів тощо.

Виборчі процедури можуть слугувати формуванню інтересів громад та становленню самоврядування і його інститутів, зважаючи на те, що в Україні є запит на самоврядування. На рівні формування міських, районних і обласних рад позиція УНЦПД полягає у неухильному відстоюванні необхідності врахування інтересів (зокрема спільних інтересів) громад. Такої мети почасти можна досягти шляхом застосування одномандатних округів із мажоритарним принципом переведення голосів у мандати в межах однотурової системи відносної більшості. При цьому висувати кандидатів можна як від партій, так і через самовисування. Інший спосіб – новий для України, але вартий подальшого вивчення: система єдиного передаваного голосу (*single transferable vote*), що в деяких класифікаціях належить до пропорційних та вдало поєднує в собі переваги голосування за кандидата і за політичну силу. Дослідження такої моделі дозволять оцінити умови та можливості її застосування у виборах органів місцевої представницької влади.

Загалом сформуванню відповідальної представницької влади на всіх рівнях неможливо лише шляхом удосконалення виборчих процедур, адже момент вибору завжди обмежений представленими суспільними групами, що визначилися і сформувалися політично. Це завдання належить вирішувати через системні глибокі реформи у сфері демократизації легітимізаційних процедур та управління, на необхідності яких постійно наголошують представники неурядового аналітичного сектору. Так, йдеться про адміністративну, територіальну, податкову реформи, детінізацію відносин у сфері власності та фінансів (зокрема, у галузі фінансування політичних партій), бюджетних відносин, соціальних, місцевого самоврядування, реформу судово-правової системи, оборонного сектору, земельну реформу, через які слід децентралізувати управління та розвинути самоврядування в інтересах громад, досягти виокремлення та інституалізації інтересів інших, крім партійних, суспільних груп, та гарантувати верховенство права. Поза такими змінами не варто сподіватися на прогрес у якійсь одній царині суспільних відносин і покладатися на корекцію виборчої моделі й законодавства з організації та проведення виборів як прийнятний і достатній заміник реформ.

Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем

Конончук Світлана Григорівна,
Ярош Олег Анатолійович,
Горобчишина Світлана Анатоліївна

Літературний редактор Ольга Гончаренко
Дизайн обкладинки Лариси Дяченко

Оригінал-макет виготовлено на обладнанні
Українського незалежного центру політичних досліджень
01030, вул. Б. Хмельницького, 50, оф. 18
Тел./факс: (044) 234-3861, 599-4251
Електронна пошта: ucipr@ucipr.kiev.ua
<http://www.ucipr.kiev.ua>

Підписано до друку 29.01.2009 р. Формат 70x108/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 4,65.
Фіз. друк. арк. 5. Тираж 750 прим.

*Віддруковано у друкарні ТОВ "Агентство "Україна"
01034, м. Київ, вул. Гончара, 55
(Свідоцтво про реєстрацію серії ДК №265 від 30.11.2000 р.)*